मन्दो । (28) तथा कृत्वा । महाराअ ! किं एत्थ चिन्तिदं ?

राव । कुत्र ?

मन्दो । (28) रिउवक्खआहिओए ।

राव । सोत्प्रासम् । कथं रिपुस्तत्पक्षस्तदभियोगश्चेत्यश्रुतं श्रूयते देव्या ?

(29) योऽहं द्वाभ्यां भुजाभ्यां मृधभुवि युगपन्मत्तदिग्दन्तिदन्तान्
रुद्ध्वा दोर्भिश्चतुर्भिः सरभसमजितान् दिक्पतीनप्यरौत्सम् ।
दीप्यद्वज्रादिचण्डप्रहरणपतनक्षुण्णवक्षस्त्वचो मे
तस्यापि प्रातिभाव्याद्रिपुरिति कलितः, कोऽप्यपूर्वः प्रमादः ॥११

भवतु तथापि श्रोतव्यम् । देवि ! स कः ?

यनिकामम्मुखं पश्यति । कथमीदृशेऽपि रिपुपक्षाभियोगे संवृत्ते राजकार्यनिवेद्यो लक्ष्यते महाराजदशकन्धर इति । जयतु जयतु महाराजदशकन्धरः ।

(28) महाराज, किमत्र चिन्तितम् । रिपुपक्षाभियोगे ।

(29) योऽहं मृधभुवि रणाङ्गने द्वाभ्यां भुजाभ्यां मत्तानां मदोत्कटानां दिग्दन्तिनां दिग्गजानां दन्तान् युगपत् समं रुद्ध्वा, सरभसं जवेन चतुर्भिः दोर्भिः भुजैः अजितान् दिक्पतीन् लोकपालान् अपि अरौत्सम् । रुधश्च लुङि रूपम् । दीप्यद्वज्रादीनां चण्डानां प्रहरणानाम् आयुधानां पतनेन क्षुण्णा वक्षसः त्वक् चर्म यस्य तस्याऽपि मम प्रातिभाव्यात् प्रतियोधत्वेन रिपुरिति कलितः गृहीतः । कोऽपि अपूर्वः प्रमादः अनवधानता । लोकपालजेतुर्मम प्रतिभटो नास्ति । अतो मम रिपुर्न सम्भवतीति भावः ।

मन्दो। (30) णिखिलवलीमुहचक्काणुगदसुग्गीवाग्गेसरो सहकणिट्ठो दासरही रामो त्ति सुणीअदि।

राव। किं सहानुजस्तापसः। देवि! किं गतेन तेन तेर्वा सः?

मन्दो। (31) महाराअ! समुदाओ क्खु सकीअदि। अवरं अ साअरवेलासु सेणां विणिवेसिअ आहुदो णेण साअरो ण णिग्गदो भवणादो त्ति। तदा तु। संस्कृतमाश्रित्य।

(32) प्रायुंक्तास्त्रं स किञ्चिज्जलनिधिकुहरे यन्महिम्ना क्षणार्द्धा-
दावृत्यावृत्य चक्रभ्रममखिलमभूत् क्काथतः शोषमम्भः।
उन्मूर्च्छन्नक्रचक्रं झटिति परिदलत्कच्छपौघं प्रमुह्यद्-
भूयः पाथोमनुष्यं स्फुटदतुलरवं प्रस्फुटच्छङ्खशुक्ति ॥ १२ ॥

राव। सावज्ञम्। किं ततः?

---

(30) निखिलवलीमुखचक्रानुगतसुग्रीवाग्रेसरः सहकनिष्ठो दाशरथी राम इति श्रूयते। वलीमुखचक्रं वानरसमूहः।

(31) महाराज! समुदायः खलु शक्यते। अपरञ्च सागरवेलासु सेनां विनिवेश्याहूतोऽनेन सागरो न निर्गतो भवनादिति। समुदायः सर्वम्।

(32) स किञ्चित्मावकमिति भावः अस्त्रं जलनिधिकुहरे समुद्रगर्भे प्रायुंक्त प्रचिक्षेप। यस्य महिम्ना प्रभावेण क्षणार्द्धात् अर्द्धमुहूर्त्तेन चक्रभ्रमम् आवृत्य आवृत्य चक्रवत् भ्रान्त्वा भ्रान्त्वा। वीप्सायां द्विः। अखिलं सर्वं क्काथतः निष्पाकेन शोषं रक्तम् अम्भः जलम् उन्मूर्च्छत् दाहेन विसर्पत् नक्रचक्रं कुम्भीरसमूहः यस्मिन् तत्, परिदलत् विदीर्ण-

मन्दो। (33) महाराअ! तदो अ पुंखमेत्तपेक्खिज्जमाणतिक्खसरणिअरपम्हलिदसरीरेण णिक्कमिअ सलिलादो सवादवड़णं अब्भत्थिअ मग्गो उवदिट्ठो। साहसिएण उण तेण साहिज्जवित्ती सुणीअदि।

राव। सहासम्। अस्तु श्रूयते। देवि! कीदृशः?

माणः कच्छपौघः कूर्मसमूहो यस्मिन् तत्, प्रसुह्यन्तः भूयांसः बहवः पाथोमनुष्याः जलमानुषाः यस्मिन् तत्, स्फुटदतुलरवं निष्क्रामन्महानिर्घोषं प्रस्फुटन्तः विशीर्यमाणाः शङ्खा शुक्तयश्च यस्मिन् तत्, अभूत्। "ज्वलितमभवत् सागरजलं, परिभ्रेमुर्नक्राः, स्फुटनमगमन् शङ्खमणयः" इति महानाटकम्। "ते ज्वलन्तो महावाणास्तेजसा पावकोपमाः। विविशुः सागरस्याशु सलिलं त्रस्तपन्नगम्॥ ततो वेगः समुद्रस्य सनक्रो मकरो महान्। संबभूव" (रा॰, ५, १२, अ॰) "महाघोरः समारुतरवस्तथा॥ महोर्म्मिजालचलितः शङ्खजालसमावृतः। सधूमः परिवृत्तोर्म्मिः सहसाऽऽसीन्महोदधिः॥ आघूर्णिततरङ्गौघः सम्भ्रान्तोरगराक्षसः। उद्वर्त्तितमहाग्राहः सघोषो वरुणालयः॥" इति रा॰, यु॰, स॰।

(33) महाराज! ततश्च पुङ्खमात्रप्रेक्ष्यमाणतीक्ष्णशरपक्ष्मलितशरीरेण निष्क्रम्य सलिलात् सपादपतनमभ्यर्थ्य मार्ग उपदिष्टः। साहसिकेन पुनस्तेन साध्योऽपीति श्रूयते। पुङ्खाः वाणमूलानि। शरैरेव पक्ष्मलितं पक्ष्मजालसमाहतम् आवृतमिति भावः शरीरं यस्य तेन। साध्यः निग्राह्यः मार्ग इति शेषः। साहसिकेन रामेण।

मन्दो । (34) महाराअ ! वलीमुहसहस्साणीदेहिं महीहरेहिं सेदू णिम्मीअदि ।

राव । देवि ! विप्रलब्धासि केनचित् । अकलितगाम्भीर्यमहिमा किलायं पाथोनाथः ।

जम्बुद्वीपेऽथ वान्येषु द्वीपेष्वपि महीधराः ।
(35) यावन्तस्तैः कुक्षिकोणोऽप्यस्य न भ्रियते किल ॥१३॥

अपिच । साहसिकेनेति वदन्त्या देव्या विस्मृतप्रायं मत्साहसे तु ।

(36) उत्पुष्यद्गलधमनिस्फुटप्रसर्पत्-
प्रत्यग्रक्षतजझरीनिवृत्तपाद्यः ।
हर्षाश्रुप्रचुरमधुस्मितस्फुटास्य-
वक्त्राब्जार्चितचरणः शिवः प्रमाणम् ॥ १४ ॥

---

(34) महाराज ! वलीमुखसहस्रानीतैः महीधरैः सेतुर्निर्मीयते । वलीमुखो वानरः ।

(35) तैः तावद्भिः पर्वतैः अस्य सागरस्य कुक्षिकोणोऽपि एकदेशोऽपि न किल भ्रियते पूर्यते ।

(36) उत्पुष्यद्गलधमनिभ्यः विकसत्कण्ठनाड़िभ्यः स्फुटं प्रसर्पतां प्रत्यग्राणाम् अभिनवानां क्षतजानां रक्तानां झरीभिः प्रवाहैः निवृत्तं पाद्यं पादधावनं यस्य सः, हर्षाश्रुप्रचुरमधुस्मितस्फुटास्यवक्त्राब्जैः आनन्दजलबहुलैः स्मितसुधोद्भासितैः मम वदनकमलैः अर्चितौ पूजितौ चरणौ यस्य स शिवः मम साहसे प्रमाणम् । निजशिरांसि छित्त्वा समतोषयमिति भावः । रामायणे शिवतुष्ट्यै शिरश्छेदोल्लेखो नास्ति ।

नन्दी । (37) महाराअ ! ओधारेहि किं वि अण्णारिसी रअणा कस्सवि वन्नीमुहस्स हत्थपुसदो। उवरि जेव्व चिट्ठंदि ते महीहरा जलम्मि त्ति ।

राव । (38) सशिरःकम्पम् । इदं तदप्रतीकार्य्यं मौग्ध्यमवलानां यद् ग्रावाणोऽपि प्लवन्त इति । देवि ! किं बहुनोक्तेन ।

श्रुतं मे जानाति श्रुतिकविरथाज्ञां सहचरः
स शच्या धैर्य्यं चाशनिरथ यशोऽदस्त्रिभुवनम् ।
बलं कैलासाद्रिः, किमपरमहो ! साहसमपि
क्षरत्कीलालाम्भःस्नपितचरणः खण्डपरशुः ॥ १५ ॥

केवलं "तुष्टाव वृषभध्वजम् । सामभिर्विविधैः स्तोत्रैः प्रणम्य स दशाननः ॥" (७. १६. ३४.) इत्येवं पठ्यते । ब्रह्मतोषणाय तु नवानां शिरसां वह्नौ हवनं वर्णितम् । १०. १०—१२ । शैवाः स्वगुरोर्माहात्म्यवर्द्धनाय शिवतोषायैव रावणेन स्वानि शिरांसि छिन्नानीति वदन्ति । तथाहि माघः "शिरोऽसिरागाद्दशमं चिकर्त्तिषुः । अतर्कयद्विघ्नमिवेष्टसाहसः प्रसादमिच्छासदृशं पिणाकिनः ॥" इति ।

(37) महाराज ! अवधारय किमप्यन्यादृशी रचना कस्यापि वनीमुखस्य हस्तपुण्यतः । उपर्य्येव तिष्ठन्ति ते महीधरा जल इति । प्लवन्त एव पर्वता इति भावः ।

(38) मौग्ध्यं मूर्खता । श्रुतिकविः वेदप्रवक्ता ब्रह्मा मम श्रुतं वेदज्ञानं जानाति, तपस्यायां निर्मलवेदमन्त्रोच्चारणात् । अथ शच्याः सहचरः देवेन्द्रः आज्ञां जानाति, जितस्य तस्याज्ञाकरत्वात् । अशनिः

नेपथ्ये महान् कलकलः ।

मन्दो । (39) महाराअ ! परित्ताहि परित्ताहि ।

[इति सत्रासमुदीक्षते ।

राव । देवि ! अलं शङ्कया ।

पुनर्नेपथ्ये । भो भो लङ्काद्वाररक्षिणो राक्षसगणाः !

(40) दत्त द्वाराणि तूर्णं, सरलतरगुरूण्यश्मसारार्गलानि
क्षिप्यन्तां, शस्त्रजातं तदुपरि नयत, स्वान्ययींश्चावधत्त ।
रुध्यध्वं निर्विषासून् शिशुयुवतिजनान्, वीवधांश्चाद्रियध्वं,
प्राप्तः सुग्रीवमुख्यप्लवगपरिवृतः सानुजो रामभद्रः ॥ १६ ॥

वज्रं च मम धैर्यं जानाति, इन्द्रेण मद्वक्षसि क्षिप्तस्य वज्रस्य वैफल्यात् । अदः इदं त्रिभुवनं यशो जानाति, विततत्वात् । कैलासाद्रिः बलं जानाति, तोलनात् । किम् अपरम् अहो क्षरता छिन्नेभ्यः मन्मस्तकेभ्यः निर्गच्छता कीलालाम्भसा अलक्तकेण रक्तेन स्नपितचरणः धौतपादः खण्डपरशुः शिवः मम साहसमपि जानाति, निजशिरःकर्तनात् ।

(39) महाराज ! परित्राहि परित्राहि ।

(40) तूर्णं शीघ्रं द्वाराणि दत्त आवृणुत । सरलतराणि अत्यृजूनि गुरूणि अश्मसारमयानि लौहनिर्मितानि अर्गलानि क्षिप्यन्तां युष्माभिः द्वारेषु निवेश्यन्ताम् । "गुरूरश्मसारार्गलाश्च" इति पाठः प्रशस्तः, गुरू-रिति द्वितीयारूपत्वात् क्षिप्यन्तामिति च कर्मणि प्रयोगत्वात् । तेषाम् उपरि शस्त्रजातं शस्त्राणि नयत हरत । स्वान् ययीन् मार्गान् च अवधत्त अप्रमादेन रक्षत । 'यातेः किदुद्धे च' इति कौमुदी । निर्विषाः निर्गमनाः असवः प्राणाः येषां तान् शिशुयुवतिजनान् रुध्यध्वम् उप-

नेपथ्येऽङ्क प्रविष्टा प्रतीहारी ।

प्रतीहारी । (41) भट्ट, एसो पडीहारभूमिए चिट्‌ठदि सेणावई पहत्थो विण्णविदुकामो ।

राव । कथं सेनापतिः प्रहस्तः ? प्रवेशय ।

प्रती । तहा ।   [इति निष्क्रान्ता ।

ततः प्रविशति प्रहस्तः ।

प्रह । अहो ! मनुष्यपोतस्य तावदत्यूर्ज्जस्वलं चरितम् । तथाहि ।

(42) भीमं गोष्पदवद्विलङ्घ्य परितः कल्लोलमालाकुलं
पाथोनाथमुपेत्य मन्थरतरं लङ्कानिबद्धेक्षणः ।
स्कन्धावारमसौ निवेश्य विषमे सौवेलभूम्नि स्वयं
कैश्चिद्वानरपुङ्गवैः परिवृतोऽध्यास्ते पुरः प्राङ्गणम् ॥१७॥

पुरो निरूप्य । कथमयं लङ्केश्वरः ?

राव । भद्र सेनापते ! किंहेतुरयं कलकलः ?

तिष्ठध्वम् । रुन्धध्वमिति पाठो व्याकरणविरुद्धः । वीवधान् खाद्य-सामग्रीः आद्रियध्वम् अवधत्त । सुग्रीवप्रमुखैः वानरैः परिवृतः सल-क्ष्मणो रामः प्राप्तः उपागतः ।

(41) भट्ट, एष प्रतीहारभूमौ तिष्ठति सेनापतिः प्रहस्तो विज्ञा-पयितुकामः ।

(42) परितः सर्वतः कल्लोलमालाकुलं तरङ्गपरम्पराक्षुब्धं भीमं भीषणं पाथोनाथं जलधिं गोष्पदवत् विलङ्घ्य तीर्त्वा, लङ्कायां निबद्धम् ईक्षणं

प्रह । स्वगतम् । कथमद्याप्यनभिज्ञ एव देवः । भवतु कार्य्यमात्रं विज्ञापयामि ! प्रकाशम् ।

पुरं निःशेषघटितं कपाटद्वारमावृतम् ।
(43) रक्षा चार्तैर्भक्तिमद्भिः कौणपैः परितः कृता ॥ १८ ॥

राव । किमिति ?

प्रह । स्वगतम् । कथं सैवावस्था ? भवतु । प्रकाशम् । देव लङ्केश्वर !

मनुष्यपोतमात्रेण सानुजेन पुरी तव ।
(44) रुध्यते स्म यथासारं, वीवधाद्यपि दुर्लभम् ॥ १९ ॥

चक्षुः यस्य तदभिमुख इति भावः । मन्थरतरं शनैः शनैः उपेत्य उपस्कन्द्य, असौ रामः विषमे दुर्गमे सौवेलमूर्ध्नि सुवेलशिखरे स्कन्धावारं कटकं निवेश्य स्थापयित्वा, स्वयं कैश्चित् कतिपयैः वानरपुङ्गवैः यूथपैः परिवृतः पुरः लङ्कायाः प्राङ्गणम् अध्यास्ते अधितिष्ठति । तत्र वर्तत इति भावः । सुवेलो लङ्कासन्निहितः पर्वतः । "ततः सुवेलमारुह्य रामस्तैर्हरिभिः सह । निषसाद गिरेस्तस्य शृङ्गे समशिलातले ॥" इति रा०. ६. १४. १५. । को हेतुरस्येति किंहेतुः । किंहेतुमिति पाठः प्रमत्तः, हेतौ "प्रथमाद्वितीये न स्तः" इति दीक्षितवचनात् ।

(43) कौणपाः शवाशिनो राक्षसाः । आप्तैः विश्वस्तैः ।

(44) यथासारम् आसारक्रमेण सर्वतो निरोधेन । वानरैः "सर्वतः संवृता लङ्का दुष्प्रवेशाऽपि वायुना ॥" इति रा०. ६. १६. ४८. ।

प्रविश्य प्रतीहारी ।

प्रती । (45) भट्ट, एसो कोवि बलीमुहो रामस्स दूदो त्ति भणिअ पड़ीहाअदेसे चिट्ठदि ।

राव । सावज्ञम् । बलीमुखः । प्रवेशय ।

प्रती । (46) तहा ! इति निष्क्रम्याङ्गदेन सह प्रविश्य तं प्रति । एसो भट्टो । उपसप्प ।

अङ्ग । उपसृत्य । जयति जयति परममाहेश्वरो लङ्केश्वरः ।

राव । सुग्रीवानुचरो भवान् ?

अङ्ग । नहि नहि ।

राव । तर्हि कस्य ?

अङ्ग । लङ्केश्वर ! श्रूयतां योऽहं यदर्थमागतश्च ।

(47) रक्षद्राक्षसचक्रकाननमहादावानलस्याज्ञया
दूतो दाशरथेस्तदीयवचसा त्वामागतः शासितुम् ।
सीतां मुञ्च भजावरोधनसुहृद्दायादपुत्रान्वितः
सौमित्रेश्चरणौ नचेत्तदिषुभिः शासिष्यसे दुर्मदः ॥ २० ॥

---

(45) भट्ट, एष कोऽपि बलीमुखो रामस्य दूत इति भणित्वा प्रतीहारदेशे तिष्ठति ।

(46) तथा । एष भट्टः । उपसर्प ।

(47) रक्षतां राक्षसानां चक्रस्य समूहस्यैव काननस्य वनस्य महादावानलस्य अनलस्य दाशरथेः रामस्य आज्ञया दूतोऽहम् । तस्य वचसा

रावण । सहासम् । वलीमुखोऽपि वाचाटः किं वक्तव्यम् ?

अङ्ग । अहं यत् किञ्चित् स्याम् । त्वन्तु सिद्धान्तमेवावधारय ।

(48) तत्पादाब्जनखं किं वा तत्तीक्ष्णेषुमुखं नताः ।
स्प्रष्टारस्तेऽद्य मूर्द्धानस्तयोरभिमतं वद ॥ २१ ॥

रावण । (49) सक्रोधम् । कः कोऽत्र भोः, यत्किञ्चिद्वादिनोऽस्य मुखं संस्कुर्य्यात् ।

प्रह । (50) देव ! दूतः किलायम् । किमत्र क्रोधेन ।

रावण । एतन्मुखसंस्कार एव तपस्विनः प्रत्युत्तरीकरणम् ।

अङ्ग । उद्रोमकूपस्फुरणमभिनीय ।

त्वां शासितुं निदेष्टुम् आगतः । यत् त्वं सीतां मुञ्च, अवरोधनेन दारैः सुहृद्भिः दायादैः बन्धुवरैः पुत्रैः च अन्वितः युक्तः सौमित्रेः सुमित्रासूनोः लक्ष्मणस्य चरणौ भज । न चेत्, दुर्मदस्त्वं तस्य इषुभिः बाणैः शासिष्यसे दण्ड्यसे ।

(48) अद्य तव मूर्द्धानः तस्य लक्ष्मणस्य पादाब्जस्य चरणकमलस्य नखं वा तस्य तीक्ष्णम् इषुमुखं शल्यं वा स्प्रष्टारः स्प्रक्ष्यन्ति । तयोः नमनमरणयोः किं तेऽभिमतं तद्वद ।

(49) संस्कुर्यात् विरूपीकुर्यादिति भावः । "अथैनं परुषं वाक्यं ब्रुवाणे हरिपुङ्गवे । क्रोधेन महताविष्टः" सचिवानाह रावणः । "वध्यतामेष दुर्मेधाः शास्यतामिति चासकृत् ॥" इति रा०, ६, १६, ८५ ।

(50) रामायणे वैरूप्यादेरदोषत्वमुक्तम् । "वैरूप्यमङ्गेषु कशाभिघातो मौण्ड्यं तथा लक्ष्मणसन्निपातः । एवंविधामर्हति दूतवादी दण्डेषु दूतस्य वधो न दृष्टः ॥" इति ५, ४८, ६ ।

(51) यथासंख्यं तीक्ष्णक्रकचविषमक्रूरनखर-
प्रगल्भव्यापारप्रमथितशिरोबन्धशिथिलैः ।
शिरोभिस्ते दिग्भ्यो बलिमनुपहृत्यैव किमहं
निवर्त्ते यत् त्वां चेन्न रघुपतिदौत्येन परवान् ॥ २२ ॥

[इत्याप्लुत्य निष्क्रान्तः ।

राव । निश्वस्य । अहो ! जातिसुलभं चापलमप्रतीकार्य्यम् ।

मह । देव ! निदेशाक्षरमालिकापरिग्रहायोत्कण्ठते हृदयम् ।

राव । किमत्रापि प्रष्टव्यो निदेशः ?

(52) कोटयन्तामभितोऽर्गलानि भुवनप्रख्यातसारोद्धतैः
पाट्यन्तां परितो रणानि च परव्याक्षेपिभी राक्षसैः ।
मथ्यन्तां रिपुवक्षरप्रहरणां विक्षोभ्य भग्ना भुजाः
खण्ड्यन्तां च मुहुर्विवल्गनहृथोत्थानोत्कटा मर्कटाः ॥२३॥

---

(51) अहं चेत् यदि रघुपतिदौत्येन रामस्य दूतत्वात् न परवान् न पराधीनः त्वां तदा अहं यथासंख्यं शिरःसंख्यया तीक्ष्णस्य क्रकचस्य करपत्रस्य इव विषमाणां क्रूराणां नखराणां प्रगल्भेन व्यापारेण विदारणेन प्रमथिताः शिरोबन्धाः उष्णीषाः येषां तैः अतएव शिथिलैः ते शिरोभिः दिग्भ्यो बलिम् अनुपहृत्य अप्रदाय किं निवर्त्ते । सर्वथा तवोष्णीषान् हरामीति भावः ।

(52) भुवने प्रख्यातः सारः वीर्यं येषां तैः उद्धतैः राक्षसैः अभितः अर्गलानि कोट्यन्तां द्वाराणि अपाव्रियन्तामिति भावः । परव्याक्षेपिभिः

मह। यदाज्ञापयति महाराजः। [इति निष्क्रान्तः।

नेपथ्ये महान् कलकलः।

सर्वे। ससंभ्रममाकर्णयन्ति।

पुनर्नेपथ्ये।

(53) बध्यन्तेऽस्रपपुङ्गवाः प्रतिभयाभोगैः प्लवङ्गाधिपै-
र्बध्यन्ते च वितर्दिकाः प्रतिदिशं कृत्तैरदोमूर्द्धभिः।
छिद्यन्ते च वहिः प्रपित्सव इमे मध्ये क्रुधान्धाः क्षणाद्
भिद्यन्ते पुरगोपुराः प्रतिदिशं क्षिप्तैश्च गण्डोपलैः ॥२४॥

राव। ऊर्द्ध्वमवलोक्य सक्रोधमुत्प्रेक्ष्य च। कथमेते तपस्विपक्षपातादनात्मज्ञा वासवपुरःसरा दिवौकसोऽपि मत्सरिणो विक्षुभ्यन्ते। तद्देवि! त्वमभ्यन्तरे प्रविश। अहमपि तावत्

शत्रुविमर्दनकारिभिः राक्षसैः परितः सर्वतः रणानि च पात्यन्तां वानरैः सह युद्धानि च क्रियन्ताम्। रिपुघस्मरं शत्रुनाशि प्रहरणं शस्त्रं भङ्क्त्वा निक्षोभ्य भ्रमयित्वा भुजाः मथ्यन्तां विलोड्यन्ताम्। विषल्गनेन आस्कन्देनैव हयोत्थानेन निष्फलोन्नत्या उत्कटाः दुर्मदाः मर्कटाः वानराश्च मुहुः खण्ड्यन्तां विनाश्यन्ताम्।

(53) अस्रं रक्तं पिबन्तीति अस्रपाः राक्षसाः. तेषां पुङ्गवाः श्रेष्ठाः प्रतिभयाभोगैः भीमशरीरैः प्लवङ्गाधिपैः यूथपैः बध्यन्ते हन्यन्ते। अमीषां राक्षसानां कृत्तैः छिन्नैः मूर्द्धभिः शिरोभिः च प्रतिदिशं सर्वतः वितर्दिकाः वेदिकाः बध्यन्ते निर्मीयन्ते। वहिः प्रपित्सवः प्राप्तुमिच्छवः योद्धुं निर्गच्छन्तः इमे राक्षसाः क्रुधा क्रोधेन

(54) कैश्चिद्दोर्भिः प्रमत्तान् प्लवगपरिवृढान् दिक्षु विक्षिप्य दक्षै-
रन्यैः पिष्टाऽपि युद्धाभिनयविधिनटौ तौ तपस्विप्ररोहौ ।
शिष्टैः कृष्ट्वा स्वचेतःप्रतिफलितवृथारम्भमात्रप्रविष्टान्
दुष्टांस्त्रैविष्टपानप्यपगतकरुणस्तैर्बिभर्मि स्वकारम् ॥ २५ ॥

[इति विकटं परिक्रम्य निष्क्रान्तः ।

ततः प्रविशति रथेन सपरिवारो वासवः सूतश्च मातलिः ।

मात । देव दिवस्पते ! यथा तावदधिलङ्घमेषः

(55) संवर्त्तप्रकटविवर्त्तसप्तपाथो-
नाथोर्मिव्यतिकरविभ्रमप्रचण्डः ।
निर्घोषः स्फुरति भृशं परःसहस्र-
व्यावल्गत्प्रबलगतागतास्त्रपाणाम् ॥ २६ ॥

अन्त्याः संख्याः मध्ये अन्तरा प्राग् निष्क्रमणादिति भावः छिद्यन्ते । शिष्टैः गण्डोपलैः गण्डशैलैः पुरस्य गोपुराः प्रतिदिशं भिद्यन्ते भज्यन्ते ।

(54) कैश्चिद्दोर्भिः भुजैः प्रमत्तान् प्लवगपरिवृढान् वानरमुख्यान् दिक्षु विक्षिप्य, दक्षैः कुशलैः अन्यैः भुजैः युद्धस्य अभिनयविधौ प्रयोगकर्मणि नटौ योधाविति भावः तौ तपस्विप्ररोहौ तापसशिशू वनवासिनाविति भावः रामलक्ष्मणौ पिष्ट्वाऽपि अवमृद्याऽपि कृष्ट्वे-त्यर्थः, शिष्टैः विंशतेः भुजानाम् अवशिष्टैः स्वचेतसि प्रतिफलिते मनःकल्पित इति भावः वृथारम्भमात्रे प्रविष्टान् वृथोद्यतानिति भावः दुष्टान् त्रैविष्टपान् देवान् कृष्ट्वा आकृष्य अपगतकरुणः निर्दयः सन् तैः स्वकारां मम चारकं बिभर्मि पूरयामि ।

(55) संवर्त्ते प्रलयकाले प्रकटः स्फुटः विवर्त्तः भ्रमः येषां तेषां सप्तानां पाथोनाथानां समुद्राणाम् ऊर्मीणां कल्लोलानां व्यतिकरस्य

तथा तर्कये युयुत्सया निर्यियासति नक्तञ्चरचक्रवर्त्तीति ।

माय । सूत ! पश्य पश्य ।

(56) दृढ़तरमभियोगं वीक्ष्य रक्षोविनेता
सह तनुजसगर्भप्रेष्यरक्षःसहस्रैः ।
सरभसमरराणि द्रागपाहृत्य विद्रा-
वितमिखिलवनौका निर्गतोऽयं नगर्य्याः ॥ २७ ॥

यवद्‌ग्रहणं नाटयित्वा । श्रा: क एष: कौवेर्य्या: ककुभ: क्वणत्-कनककिङ्किणीजालमालिना विमानेन सरभसमित एवाभ्येति ।

सूत । (57) निर्वर्ण्य । देव ! भवतैव गन्धर्व्वराज्याधिपत्याभिषेककृतमहाप्रसादश्चित्ररथ: ।

सम्भेदस्य विभ्रमः भ्रान्तिः इव प्रचण्डः परःसहस्राणाम् असंख्यानां आयत्‌ममतां त्वरमाणानां प्रबलानां गतानाम् आगमनां च रक्षपाणां राक्षसानां निर्घोषः भृशम् अत्यन्तं स्फुरति उदेति । तर्कये सम्भावयामि नक्तञ्चराणां रजनीचराणां चक्रवर्त्ती अधिपः रावणः युयुत्सया योद्धुमिच्छया निर्यियासति निर्गन्तुमिच्छति ।

(56) दृढतरम् अभियोगम् आक्रमणं वीक्ष्य दृष्ट्वा अयं रक्षसां विनेता शासकः रावणः तनुजानां पुत्राणां सगर्भाणां बन्धूनां प्रेष्याणां सेवकानां च रक्षसां सहस्रैः सह प्राक् झटिति सरभसं जवेन अरराणि कपाटानि अपाहृत्य उद्घाट्य विद्राविताः भिषिताः सर्वाः वनौकसः वानराः येन स तम् नगर्याः निर्गतः । कौवेरी ककुप् उत्तरा दिक् ।

(57) "पञ्चदशानां भ्रातृणामधिको गुणैः षोडशश्चित्ररथो नाम

ततः प्रविशति विमानाधिरूढश्चित्ररथः ।

चित्र । जयति जयति देवराजः ।

वास । गन्धर्व्वराज ! समरदिदृक्षानिर्भरं किं चेतः ?

चित्र । तदप्यन्यदपि ।

वास । किमन्यत् ?

चित्र । (58) अलकेश्वरनिदेशः ।

वास । कीदृशः ?

चित्र । (59) दुर्बोधो जनिदिवसान्मम प्रबद्धः

कोऽप्याधिः प्रबलतमोऽथवा त्रिलोक्याः ।

तस्येदं निधनदिनं विधेर्विलासात्

कल्याणी परिणतिरस्तु वान्यथा वा ॥ २८ ॥

तदवगन्तुमहं प्रहितः ।

समुत्पन्नः । स किल सकलत्रिभुवनप्रख्यातपराक्रमो भगवताऽऽखण्डलेन समुपबृंहितप्रभावः सर्वेषां गन्धर्वाणामाधिपत्यं शैशव एवाप्तवान् ।" इति कादम्बरी ।

(58) अलकायाः नगर्याः ईश्वरस्य नाथस्य कुबेरस्य निदेशः आज्ञा ।

(59) रावणस्य जनिदिवसात् जन्मदिनावधि मम दुर्बोधः दुर्निवार्यः कोऽपि अचिन्त्यः आधिः मनस्तापः प्रवृद्धः । अथवा त्रिलोक्याः त्रिभुवनस्य प्रबलतमः आधिः प्रवृद्धः, निरन्तरनिष्पीडनात् । तस्य रावणस्य विधेः दैवस्य विलासात् इदं निधनदिनम् । कल्याणः परिणामोऽस्तु न वेति अवगन्तुं ज्ञातुं रामरावणयुद्धदर्शनायेति भावः अहं कुबेरेण प्रहितः प्रेरितः ।

वाम । (60) सकुल्यानामपीश मनोरथः ।

चित्र । (61) किं चित्रं सहजाः किल ते मिथः शत्रवः । कृतिमतापि निधिपुष्पकादिहरणात्तैर्दुर्वृत्तस्य सुप्रथिता । अथवा । यावत्त्रिलोक्यं किल जन्तुजातं

तत् सर्वमस्योद्धतदुश्चरित्रैः ।

कदर्थितं श्रीरघुनन्दनस्य

प्रीत्या विधत्ते विजयप्रतीक्षाम् ॥ २८ ॥

वाम । (62) निरूप्य । गन्धर्वराज ! यदिदमधित्यकातः सुवेलाद्रेरकाण्ड एव प्रबलकिलिकिलाकोलाहलमुखरित-हरिन्मुखं बलीमुखचक्रमक्रमेवोच्चलितम् । तथा मन्ये पतितमेव प्रहरणैरिति ।

---

(60) सकुल्यानाम् एकवंशजानाम् । कुबेरोऽपि विश्रवसः पुत्रः, रा०. ७. ३. ६. ।

(61) किं चित्रं नाश्चर्यमेतत् । यतः भ्रातरावपि कुबेरदशाननौ शत्रू । रावणः किल ब्रह्मवरं लब्ध्वा कुबेरहस्ताल्लङ्कामाच्छिन्नवान्, रा०. ७. ११. अ०. । परेण चाऽलकायां तं जित्वा "पुष्पकं तस्य जग्राह विमानं जयलक्षणम्" रा०. ३. १५. ३. । ईदृशस्य दुर्वृत्तस्य दुराचारस्य रावणस्य कृतिमता शाठ्यं प्रथिमा प्रख्याता । अनेन रावणेन कदर्थिताः विप्रकृताः सर्वे त्रिभुवनस्थाः प्राणिनः प्रीत्या रामस्य विजयस्य प्रतीक्षां कुर्वन्ति ।

(62) हरिन्मुखं दिङ्मुखम् । पतितमेव प्रहरणैः अस्त्राणि मुक्तानि रावणेनेति शेषः ।

चित्र। देवराज! पश्य पश्य।

(63) अयं रक्षोनाथः क्षितिधरशिरोवन्धुरतरे

रथे तिष्ठन् प्रष्ठः प्रधनरसनिष्णातमनसाम्।

मुहुर्जीवाघोषैर्बधिरयति दिक्प्रान्तशिखरि-

प्रतिध्वानाध्मातैर्गगनविवराभोगमभितः ॥ ३० ॥

राम। (64) गन्धर्वराज! न तुलाधृतस्तावदनयोर्वीरस-मयोचितः परिकरः। सावेगम्। सूत सूत सांग्रामिकं मे रथ-मुपहर रामभद्राय। अहमपि गन्धर्वराजाधिष्ठितं विमान-मेवाधितिष्ठामि। तथा करोति।

सूत। यथाज्ञापयति देवराजः। [इति निष्क्रान्तः।

चित्र। (65) देवराज! कथमतिसन्धेयं तुमुलम्। तथाहि,

---

(63) क्षितिधरस्य पर्वतस्य शिरसि अग्रे इव बन्धुरतरे अतिविषमे रथे तिष्ठन् प्रधनस्य युद्धस्य रसस्य निष्णातानि अभिज्ञानि मनांसि येषां तेषां वीराणां प्रष्ठः अग्रगण्यः अयं रावणः अभितः दिशां प्रान्तस्थेषु शिखरिषु पर्वतेषु प्रतिध्वानेन प्रतिस्वनेन आध्मातैः स्फीतैः जीवाघोषैः मौर्वीनिनादैः गगनविवरस्य आभोगं विस्तारं मुहुः बधि-रयति।

(64) रामरावणयोर्युद्धसज्जा न समाना। "भूमौ स्थितस्य रामस्य रथस्थस्य च रक्षसः। न समं युद्धमित्याहुर्देवगन्धर्वदानवाः॥ देवतानां वचः श्रुत्वा शतक्रतुरनन्तरम्। प्रेषयामास रामाय रथं मातलि-सारथिम्॥" इति रा०. ६. ८६. ६—७.।

(65) प्रहरणानां प्रक्षेपेण मूढात्मभिः रक्षोभिः विपिनौकसां

रक्षोभिर्विपिनौकसां परिवृढैश्चारादपास्तक्रमं
मुष्टीमुष्टि कचाकचि प्रहरणप्रक्षेपमूढात्मभिः ।
प्रारब्धं रणकर्म्म दुर्द्धरमिथोनिष्पेषशौर्य्योद्धपु-
र्निश्च्यूतास्रझरीभिरेव सरणिर्दुःसञ्चराभूद्यथा ॥ ३१ ॥

अपि च ।

(66) वीराणां कण्डतुण्डप्रविघटनपटुस्फारदोर्दण्डखण्ड-
व्यापारच्छिद्यमाणप्रतिभटविकटाटोपवर्षं प्ररूढः ।
कूटः कोऽप्येष युद्धाजिरभुवि जरठश्वित्रकूटानुकारी
लीयन्ते यत्र शस्त्रप्रपतनविवशाः कोटिशः शूरकीटाः ॥३२॥

वाक । गन्धर्वराज ! इत इतः ।

वानराणां परिवृढैः च आरात् समीपे अपास्तक्रमं विशृङ्खलं मुष्टी-मुष्टि मुष्टिप्रहारैः कचाकचि केशाकर्षणैः । इच् कर्मव्यतिहारे, पा॰. ५. ५. १२७. । दीक्षितेन "पूर्वपदान्तस्य दीर्घः" इति "दण्डादण्डि मुष्टीमुष्टि" इति चोक्तत्वान्मुष्टीमुष्टीति पाठोऽत्र निवेशितः । "मुष्टामुष्टि" इत्यन्यपुस्तकानां पाठः । रणकर्म युद्धं प्रारब्धं यथा दुर्धरेण असह्येन मिथोनिष्पेषेण परस्परविमर्दनेन शौर्यंद्भ्यः दलितेभ्यः वपुर्भ्यः निश्च्यूतानां च्युतानाम् अस्राणां रक्तानां झरीभिः प्रवाहैः एव सरणिः मार्गः दुःसञ्चरा दुर्गमा अभूत् ।

(66) वीराणां कण्डानां शरीराणां तुण्डानां मुखानां च प्रवि-घटने विश्लेषणे शिरश्छेदे इति भावः पटूनां दक्षाणां स्फाराणां विशा-लानां दोर्दण्डानां भुजानां खण्डव्यापारेण छेदकर्मणा छिद्यमानेभ्यः प्रतिभटानां प्रतियोधानां विकटाटोपेभ्यः आध्मातेभ्यः वर्ष्मभ्यः

(67) प्रासप्रोतप्रवीरोल्बणरुधिरपरामृष्टबुक्काजिघत्सा-
धावद्गृध्राधिराजाप्रतिमतनुरुहच्छायया वारितोष्णाः ।
विश्राम्यन्ति क्षणार्धं प्रधनपरिसरेष्वेव युक्ताभियोगा
वीराः शस्त्रप्रहारव्रणभररुधिरोद्गारदिग्धाखिलाङ्गाः ॥ २३ ॥

इतोऽपि । (68) प्रतीच्छन्ते वीराः प्रतिमुखमुरोभिः सरभसं
विपक्षाणां हेतीः प्रतिनियतधैर्यानुभवतः ।
विदीर्णत्वग्भारा दलितपिशितास्थिच्छिन्नधमनि-
प्रकाण्डास्थिस्नायुस्फुटतरविलक्ष्यान्त्रनिवहाः ॥ २४ ॥

देहेभ्यः प्ररूढः उत्थितः युद्धाजिरभुवि रणाङ्गने एष कोऽपि जरठः जीर्णः चित्रकूटानुकारी त्रिकूटसदृशः कूटः प्राग्भारः । यत्र शत्रूणां प्रपतनेन पातेन विवशाः व्याकुलाः कोटिशः असंख्याः शूरकीटाः कीटसदृशाः वीराः लीयन्ते गूढं तिष्ठन्ति ।

(67) प्रासप्रोतानां निहितकुन्तानां तदाहतानामिति भावः प्रवीराणां उल्बणैः प्रभूतैः रुधिरैः परामृष्टायाः संसृष्टायाः बुक्कायाः अग्रमांसस्य जिघत्सया भोजनेच्छया धावतां गृध्रराजानां अप्रतिमानाम् अनुपमानां तनुरुहाणां लोम्नां छायया वारितोष्णाः निवारितग्रीष्माः शस्त्रप्रहारव्रणानां भररुधिराणां प्रभूतानां रक्तानाम् उद्गारेण दिग्धानि लिप्तानि सर्वाणि अङ्गानि येषां ते वीराः युक्ताभियोगाः युद्धं परित्यज्य प्रधनपरिसरेषु रणाङ्गणान्तेषु एव क्षणार्धं विश्राम्यन्ति । "प्रास-" इत्यत्र "प्राप्त-" इति "वारितोष्णाः" इत्यत्र च "वारितोत्था" इति लिपिकरगृहीतौ पाठौ किमर्थकौ न वयं जानीमहे ।

(68) प्रतिनियतस्य धैर्यस्य अनुभवतः अनुभवेन वीराः प्रतिमुखम् अभिमुखम् उरोभिः वक्षोभिः विपक्षाणां शत्रूणां हेतीः शस्त्राणि सरभसं

चित्र। (69) देवराज! अपूर्व्वोऽयं रक्षःपतेः संग्रामावतरणसर्गः। तथाहि,

प्रेष्याः संग्रामसीमन्यनुजशतवृतो मेघनादोऽपि पार्श्वे
वामेऽन्यत्र प्रवीरेष्वतिविषममदोद्बोधितः कुम्भकर्णः।
कैकस्या बन्धुवर्गोऽप्ययमतिविकटः पृष्ठतस्तिष्ठमानोऽ-
ध्यास्ते मध्ये निषण्णो रथशिरसि भृशं विन्ध्यवद्दुर्विगाहः ॥२५॥

गन्ध। (70) गन्धर्वराज! एवमभियोगोद्धुरं द्विषन्तमभिवीक्ष्यापि निष्प्रकम्प एव रामभद्रः। अथवोचितमेवैतत्। यतः

न कम्पन्ते झञ्झामरुति किल वाति प्रतिदिशं

जवेन प्रतीच्छन्ते शस्त्रपतनं सहन्त इति भावः। किम्भूताः वीराः विदीर्णः त्वग्भारः चर्म येषां ते, तथा दलितं पिशितं मांसं येषां ते, तथा छिन्नासु धमनिषु प्रकाण्डास्थिस्नायुषु च स्फुटतरं विलक्ष्यः हृष्यः अन्तर्निबद्धो येषां ते।

(69) सर्गः निश्चयः। तदर्थे रघुः "स्टहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते" ३. ५१.। प्रेष्याः सेवकाः संग्रामसीमनि नासीरचराः। भ्रातृभिः परिवारितो मेघनादः इन्द्रजित् अपि पार्श्वे। अन्यत्र वामे वामतः प्रवीरेषु वीराणां मध्ये विषममदात् निद्रायाः उद्बोधितः उत्थापितः कुम्भकर्णः। अयं अतिविकटः कैकस्याः रावणमातुः बन्धुवर्गः पृष्ठतः तिष्ठमानः। एतेषां मध्ये निषण्णः विन्ध्याचल इव भृशम् अत्यन्तं दुर्विगाहः दुर्धर्षः रावणः रथशिरसि अध्यास्ते उपविष्टः।

(70) अभियोगोद्धुरं युद्धनिर्भरं द्विषन्तं शत्रुम्। झञ्झामरुति

समुन्मूर्च्छत्साराः कुलशिखरिणः किञ्चिदपि ते ।
न मर्य्यादां तेऽपि प्रतिजहति गाम्भीर्य्यगरिम-
स्फुरद्वार्श्छायाऽकलितमहिमानोऽम्बुनिधयः ॥ २६ ॥

चित्र । देवराज ! पश्य पश्य ।

(71) भक्तिप्रह्वं कथमपि यवीयांसमुत्सृज्य चापा-
रोपव्यग्राङ्गुलिकिसलयं मेघनादक्षयाय ।
लक्षीकृत्य प्रधनकुशलं सानुजं राक्षसेन्द्रं
जीवां भूयो रघुपतिवृषा साग्रतः संस्करोति ॥ २७ ॥

कथमेतदतिदुष्करमिव मन्ये ? तथाहि—

(72) आक्रम्यैकैकमिति रजनिचरभटाः कोटिशः शस्त्रवर्ष-
भास्वद्दंशप्ररोहं पिदधति परितः सत्क्रियायौगपद्याः ।

प्रचण्डानिले प्रतिदिशं वाति वहति सति समुन्मूर्च्छत्साराः प्रकृष्टवीर्याः ते प्रसिद्धाः कुलशिखरिणः कुलपर्वताः किञ्चिदपि न कम्पन्ते । ते गाम्भीर्यगरिम्णा स्फुरन् वारां छाया ईश्वरस्य जलमूर्त्तिः येषु ते अकलित-महिमानः अम्बुनिधयः समुद्राः अपि मर्यादां न प्रतिजहति वेलां नातिक्रामन्ति ।

(71) मेघनादस्य क्षयाय वधाय चापस्य आरोपे आकर्षणे व्यग्रः अङ्गुलिरेव किसलयः यस्य तं भक्त्या प्रह्वं नम्रं यवीयांसं कनिष्ठभ्रातरं लक्ष्मणं कथमपि कष्टेन उत्सृज्य त्यक्त्वा प्रधनकुशलं युद्धदक्षं सानुजं राक्षसेन्द्रं रावणं लक्षीकृत्य रघुपतिवृषा राघवेन्द्रो रामः भूयः साग्रतः साग्र्येण जीवां धनुर्गुणं संस्करोति मार्ष्टि ।

(72) सत्क्रियायां शत्रुमथने यौगपद्यं समकालक्रिया सङ्कुचितेति यावत् येषां ते एते रजनिचरभटाः राक्षसप्रवीराः एकैकं भास्वद्दंश-

अथवा किं नाम दुष्करम् ।

एतावप्युग्रभावावकलितमहिमप्राभवौ युद्धभूमा-
विन्धाते भ्रुवुग्रखप्रविदलनफलस्पष्टबाणाभियोगौ ॥ ३८ ॥

समन्ततोऽवलोक्य । अहो कथमेते वनौकसोऽपि महति सपत्नसङ्करे स्वाभिधानयोगमेव ख्यापयन्तः पञ्चषाः केवलं रामभद्रपादमूलमासेवन्ते । तथाहि—

सुग्रीवः स्यन्दनस्याग्रे, सोऽङ्गदः पृष्ठतः पुनः ।
(73) पञ्चषा जाम्बुवान् भावी लङ्काधीशोऽपि पार्श्वयोः ॥३९॥

विचिन्त्य । हनूमान् पुनः कनीयांसं काकुत्स्थम् । सविमर्शम् । वरमेत एवोभयथा रामभद्रपादपद्मोपसेविनः । यतस्तावदेतेषाम्—

(74) स्वामिभक्तिश्च धैर्य्यञ्च व्याख्याति गात्रमक्षतम् ।
रक्षोऽभियोगस्त्वन्येषां दृश्यते दैन्यमप्यलम् ॥ ४० ॥

घरोरुं सूर्यवंशोद्भूतं कोटिशः आक्रम्य परितः समन्ततः शस्त्रवर्षैः पिदधति आच्छादयन्ति । उग्रितः प्रभावः पराक्रमः ययोः तौ, तथा अकलितः अचिन्त्यः महिमा प्राभवं प्रभुत्वं च ययोः तौ, तथा भ्रुवुग्रखाणां प्रविदलनं मथनं फलं यस्य सः स्पष्टः बाणैः अभियोगः युद्धं ययोः तौ एतौ, रामलक्ष्मणौ अपि युद्धभूमौ इन्धाते उद्भासेते । सपत्नसङ्करे शत्रुयुद्धे । स्वाभिधानानां स्वनाम्नां योगम् औचित्यमेव ख्यापयन्तः प्रकटीकुर्वन्तः । पञ्च वा षट् वा पञ्चषाः उपपञ्चाः ।

(73) जाम्बुवान् ऋक्षराजः । भावी लङ्काधीशः विभीषणः । कनीयांसं काकुत्स्थं लक्ष्मणम् । ७७ टीकां पश्य ।

(74) एतेषाम् अक्षतं गात्रं स्वामिभक्तिञ्च धैर्यञ्च व्याख्याति प्रदर्श-

याव। (75) गन्धर्वराज! मानुषे लोके वाक्यं नाम केवलमखिलेन्द्रियवशीकरणचूर्णमुष्टिः। यतः

सौमित्रिः क्षतहस्ततामप्रभृतिभिर्न्यूनो न कैश्चिद्गुणैः
सारेणापि पुनः प्रसिद्धमहिमा शौर्याग्रणी रावणिः।
इत्थं तुल्यतरे किल व्यतिकरे रामस्य रक्षःप्रभो-
रान्योन्यं शरवृष्टिरेव वलते दृष्टिस्तयोर्वल्गता ॥ ४१ ॥

चित्र। देवराज! युक्तमेवैतत्। एवं वातृसख्यमनुरुध्यन्ते किल महात्मानः। वाद्भुतौत्सुक्यम्। पश्यतु देवराजः।

(76) सौमित्रेर्बाणवज्रैरधिकतरममी मर्मवेधं प्रविष्टाः
धावन्तः क्ष्माधरेन्द्रा इव रजनिचराः शेरते युद्धसीम्नि।
रक्षोनाथोऽपि पुत्रान् कतिचन पतितान् वीक्ष्य रामाभियोगं

यति। अन्येषां वानराणां रक्षोभिः अभियोगो दृश्यते, बलं पर्याप्तं दैन्यमपि दृश्यते।

(75) इन्द्रियवशीकरणे चूर्णमुष्टिः इन्द्रियमोहनमिति भावः। सौमित्रिः लक्ष्मणः कैश्चित् क्षतहस्ततामप्रभृतिभिः दाक्ष्यादिभिः गुणैः न न्यूनः हीनः। पुनः शौर्याग्रणिः शूरश्रेष्ठः रावणिः रावणनन्दनः मेघनादः सारेणापि प्रसिद्धमहिमा। इत्थं तुल्यतरे किल तयोः व्यतिकरे युद्धे रामस्य रक्षःप्रभोः शरवृष्टिरेव अन्योन्यं वलते व्याप्नोति, वल्गता दृष्टिस्तु तयोः लक्ष्मणरावणयोः उपरि वर्तत इति शेषः।

(76) सौमित्रेः वज्रसदृशैः बाणैः अधिकतरं मर्मवेधं सम्मर्मघातं प्रविष्टाः भिन्नाः धावन्तः क्ष्माधरेन्द्राः महापर्वता इव अमी रजनिचरा युद्धसीम्नि शेरते मृता इत्यर्थः। रक्षोनाथः रावणोऽपि कतिचन पुत्रान् पतितान् भूमिशायिनः वीक्ष्य रामेण अभियोगं संत्यज्य

संत्यज्यानिष्टशङ्की निपतति तरसा मेघनादोपकण्ठम् ॥४२॥

तदेतदत्याहितमाशङ्के ।

वाच । (77) गन्धर्वराज ! किमत्र नामात्याहितम् अपरिच्छेद्यमहिमानः किलैते काकुत्स्थकुलप्ररोहाः । तथाहि—

परःसहस्रा रजनीचरेन्द्रा यथास्य वीरस्य किलैकलभ्यम् ।
तथा रणेष्वद्भुतवीरगोष्ठीभूषायमाणो दशकन्धरोऽपि ॥ ४३ ॥

किञ्च । (78) देवराज ! बहुभिरेकस्याभियोगेऽपि शुभोदर्कं तत्त्वेतदबहुव्यक्तिनिष्ठम् । सचमत्कारम् । इतोऽवधत्तां देवराजः ।

(79) रक्षोनाथे सरभसमितो निर्गते विग्रहेच्छुः
क्षुभ्यत्युग्रं रघुपतिशरैः कीलितः कुम्भकर्णः ।

अनिष्टशङ्की अशुभं शङ्कमानः तरसा मेघनादोपकण्ठं मेघनादान्तिकं निपतति धावति ।

(77) काकुत्स्थकुलप्ररोहाः रघुनन्दनाः । इक्ष्वाकुपौत्रः परञ्जयो वृषरूपिणः शतक्रतोः ककुत्स्थोऽसुरान् निजघान । ततश्चासौ ककुत्स्थसंज्ञामवाप, वि०. ४. २. १२. । वीरगोष्ठीषु भूषायमाणः भूषां जनयतीति भावः ।

(78) न बहुषु व्यक्तिषु निष्ठा अवस्थानं यस्य तत् । न खलु जयः संख्याधीनः इति भावः ।

(79) इतः सरभसं जवेन निर्गते रक्षोनाथे रावणे, विग्रहेच्छुः युद्धाकाङ्क्षी कुम्भकर्णः रघुपतेः शरैः कीलितः आविद्धः उग्रैः क्षुभ्यति । तस्य पुत्रः कुम्भोऽपि पितुः एताम् उपनताम् उपस्थितां दशाम् अवस्थां

कुम्भोऽप्येतां पितृवनतां वीक्ष्य वक्ष्यां वपुष्मान्
गर्वः किंवा निपतति जवाज्जङ्गमः क्ष्माधरेन्द्रः ॥ ४४ ॥

चाद्भुतम् । अहो छिद्रसञ्चारिता मर्कटजातेः । यतः

(80) उद्दिश्याराद्दशरथकुलाङ्कुरमाद्यं पतन्तं
सद्यः कुम्भं मृधभुवि कपिः कोऽपि मध्ये रुरोध ।

अविशेषं निर्वर्ण्य । कथं सुग्रीव एव । सविचिकित्सम् ।

दोस्तम्भाभ्यां सरभसमथापीड्य विक्षिप्य भूमौ
आक्रम्याप्येनं प्रतिघविवशो माषपेषं पिपेष ॥ ४५ ॥

साश्चर्यम् । (81) एतन्निरीक्ष्य निपपात च कुम्भकर्णः
सुग्रीवमुग्रतरविद्रुतिरग्रहीच्च ।

वीक्ष्य वपुष्मान् मूर्तः गर्वः किंवा अथवा जङ्गमः क्ष्माधरेन्द्रः महीधर इव जवात् निपतति धावति ।

(80) आद्यं प्रथमं दशरथस्य कुलस्य अङ्कुरं रामम् उद्दिश्य पतन्तं धावन्तं कुम्भं मृधभुवि रणाङ्गने कोऽपि कपिः सद्यः सपदि मध्ये रुरोध । अथ दोस्तम्भाभ्यां भुजदण्डाभ्यां सरभसं जवेन आपीड्य निर्मथ्य भूमौ निक्षिप्य आक्रम्य दलित्वा अपि प्रतिघविवशः क्रोधान्धः एनं माषपेषं पिपेष माषवत् चूर्णीचकार ।

(81) उग्रतरा प्रचण्डा विद्रुतिः धावनं यस्य स सुग्रीवम् अग्रहीत् । निपुणः स सुग्रीवः अपि स्वम् आत्मानम् उन्मोच्य मोचयित्वा अमुष्य कुम्भकर्णस्य नासां स्वहः शूर्पणखायाः च कर्णौ युगपत् समं निकृन्तन् छित्त्ववान् । भगिन्याः सदृशं चकारेति भावः । "तमभ्युपेत्याद्भुतघोरवीर्यः स कुम्भकर्णो युधि वानरेन्द्रम् । जहार सुग्रीवमभिप्रगृह्य यथाऽनिलो मेघमतिप्रचण्डः ॥ ... ततः कराग्रैः सहसोपं-

उत्कृत्य सोऽपि निपुणः स्वमसुष्य नासां
लब्धां स्वसुश्च युगपत् किल निश्चकर्त्त ॥ ४६ ॥

वाम। गन्धर्वराज! इत इतः।

(82) लघुरघुपतिरेष राक्षसाना-
मधिभुवि किञ्च कुमारमेघनादे।
किमपि चरितमद्भुतं व्यतानीत्
सपदि यथा प्रतिघान्धतामधत्त ॥ ४७ ॥

अहह! इदमतिदुष्करं प्रतिसंविधानमापतितमस्य रघुविभोः। तथाहि—

(83) यावन्मन्त्रप्रभावादनधिगतगतीन् मेघनादप्रयुक्तान्
दुर्भेद्यान्नागपाशान् विहगपरिवृढास्त्रप्रयोगाद्व्यधूनोत्।
तावद्रक्षोविनेत्रा पुनरतिरभसं मर्म्मणि क्रोधभूम्ना
गाढं विद्धः शतघ्न्या हनुमति सहसा मोहनिघ्नो न्यपप्तत् ॥४८

सैष राजा हरीणाममरेन्द्रशत्रोश्चकर्त कर्णौ दशनैश्च नासां ददार पार्श्वेषु च कुम्भकर्णम् ॥" रा०. ६. ४६. अ०.।

(82) एष लघुः कनीयान् रघुपतिः लक्ष्मणः राक्षसानाम् अधिभुवि प्रधाने रावणे किञ्च पुनः कुमारे मेघनादे किमपि अद्भुतं चरितं व्यतानीत् विततवान् दिव्यास्त्रं प्रयुक्तवानिति भावः यथा सपदि सद्यः तयोः प्रतिघान्धतां क्रोधान्धताम् अधत्त धृतवान्।

(83) यावत् लक्ष्मणः मन्त्रप्रभावात् विहगपरिवृढस्य पक्षीन्द्रस्य गरुडस्य अस्त्रस्य प्रयोगेण मेघनादेन प्रयुक्तान् क्षिप्तान् अनधिगत-गतीन् अप्राप्तप्रसरान् दुर्भेद्यान् नागपाशान् व्यधूनोत् विचिक्षेप तावत् इतः रक्षोविनेत्रा राक्षसाधिपेन क्रोधभूम्ना क्रोधभरेण अति-,

चित्र । (84) देवराज! प्रथमतोऽद्भुततरो विमर्दः । यदा तु भ्रातुर्मोहमधिगम्य भाविलङ्केश्वरादक्रममेव करुणावीरानुभावभावितचित्तवृत्तिस्तथाविधस्यापि दर्शनोत्सुकः समवरुध्यत परितः कुम्भकर्णप्रमुखया रक्षःपृतनया, तदा पुनरिदमेव प्रत्यकार्षीत् । तथाहि—

(85) पुरां जेता पूर्वं त्रिपुरविजये यामुदवहत्
स्थितिं तामेवायं रघुपतिरुपाश्रित्य वपुषा ।
क्षणाद्रक्षोनाथानुजमिषुभिराच्छिद्य कणशः
चमूं भस्मीकृत्याप्यनुजमभियात्युत्सुकतमः ॥ ४९ ॥

निर्वर्ण्य । (86) अहो वात्सल्यमहिमा रघुपुङ्गवस्य! येन

रभसम् अतिजवेन शतघ्न्या मर्मणि गाढं विद्धः । "शतघ्नी तु चतुस्ताला लोहकण्टकसञ्चिता । यष्टिः" इति केशवः । सहसा मोहवशीभूतः हनुमति तस्य शरीरे न्यपप्तत् निपपात । निपततेर्लुङि रूपम् । "शक्त्या निर्भिन्नहृदयः पपात भुवि लक्ष्मणः" इति रा०. ६. ८. २८. ।

(84) रक्षःपृतनया राक्षससेनया परितः समन्ततः समवरुध्यत वेष्टितो बभूव ।

(85) पुरां त्रयाणां पुराणां जेता शिवः पूर्वं पुरा त्रिपुरविजये (१. १०८. टीकां पश्य) यां स्थितिम् उदवहत् बभार । अयं रघुपतिरुपा रामः वपुषा तामेवाश्रित्य क्षणात् रक्षोनाथानुजं कुम्भकर्णं इषुभिः बाणैः कणशः आच्छिद्य खण्डखण्डं कृत्वा चमूं सेनाम् अपि पावकास्त्रेण भस्मीकृत्य उत्सुकतमः अतिव्यग्रः अनुजं लक्ष्मणम् अभियाति अभ्येति । चमूमित्यत्राद्येति [illegible] पाठः ।

(86) शाखामृगाधीशेन राक्षसाधिपेन रावणेन । वज्रकल्पानि

पुनर्विषयीकृतमायामेवानुजस्यावस्थामभिजानाति स्म । (परितो निरूप्य, सहर्षम्) दिष्ट्या स्वस्ति रघुकुलकुमाराभ्यामेताभ्यामुत्पश्यामि । यतस्तावदेतयोरस्मिन् व्यसनमहार्णवे यातुधानाधीशेनापि सपरिवारेण कुम्भकर्णवधात् संभ्रान्तम् । (पुनरेतौ निर्वर्ण्य) कथमद्यापि प्रमुग्धाविव । विषमो ध्यानव्यतिकरस्तावदापतितः । यतः

बहुच्छलानि रक्षांसि रिपवस्त्ववशः स्वयम् ।
एषावस्थापि कपयः सहायास्तेऽपि विक्लवाः ॥ ५० ॥

तत् किमुपक्रमं दैवमचेति न जाने ।

वायु । (87) गन्धर्वराज ! किमेवमाशङ्कसे ? पश्य । जीवन्मतिबोधितः किलायमचिन्त्यमहिम्नां प्रथमः प्राभञ्जनिः । सम्प्रति—

उत्स्फूर्जद्रोमकूपः प्रलयपरिमिलत्पांशुवर्षानुकारी

मानामायानि रक्षांसि रिपवः । स्वयं रामस्तु अवशः संमूढः । ते कपयोऽपि विक्लवाः संभ्रान्ताः । कः उपक्रमः आरम्भः अस्य तत् किमुपक्रमम् ।

(87) अचिन्त्यमहिम्नां महाप्रभावाणां प्रथमः मुख्यः प्राभञ्जनिः हनूमान् । उत्स्फूर्जन्तः स्फुरन्तः रोमकूपाः यस्य स रोमाञ्चकण्टकितगात्रः, अत एव प्रलयकालीनस्य परिमिलतः पांशुवर्षस्य धूलिराशेः अनुकारी विडम्बी सदृश इति भावः, किञ्चिदुद्भुग्नस्य स्तोककुञ्चितस्य कपिपुच्छस्य लाङ्गूलाख्यस्य अप्रतिमेन अद्भुतेन विचलनेन कम्पेन अपास्तं गगनात् विक्षिप्तं नक्षत्रचक्रं तारासमूहः येन सः, भूम्ना अतिशयेन औत्सुक्यस्य अनुरूपा सदृशी व्यवस्थितिः यत्नो यस्य सः,

किञ्चिद्भुग्नाग्रपुच्छाप्रतिमविचलनापास्तमत्तभ्रचक्रः ।
भूम्नौत्सुक्यानुरूपव्यवसितिरधिकं पर्यवप्लुत्य गत्वा
क्वापि प्राप्तः क्षणार्धात् कमपि गिरिमसावाहरन्नाजगाम ॥५१॥

चित्र । विभाव्य सोल्लासम् । देवराज ! पश्य ।

(४४) यथा चन्द्रालोकं कुमुदनिवहश्चुम्बकमणिं
दृषत्सारस्तत्त्वामृतमपि भवाम्भोनिधिगतः ।
तथा सम्भाव्यैतौ हनुमदुपनीताद्रिमरुतं
झटित्युज्जृम्भेते, किमपि गहनो वस्तुमहिमा ॥ ५२ ॥

अधिकम् उच्चैः पर्यवप्लुत्य वल्गित्वा क्वाऽपि कुत्रापि गत्वा प्राप्तः असौ हनूमान् कमपि गिरिं पर्वतं क्षणार्धात् निमेषमात्रेण आहरन् आनयन् आजगाम निवृत्तः । "द्रोणो यत्र महौषध्यः स चतुर्थो महीधरः" इति वि०. २. ४. २६. श्लोकं स्वीकृत्य सप्तमेऽङ्के हनुमता द्रोणाद्रिप्रत्याहरणमुक्तम् । श्रीधरेणाप्यस्य "यस्य हनुमताऽऽनीय प्रतिनीतः" इति व्याख्या योजिता । रा०. पुनः "नाध्यगच्छमहं तस्मिन्नोषधीं गन्धमादने । ततोऽयं शिखरः कृत्स्नो गिरेस्तस्य मयाऽऽहृतः ॥" ६. ८१. ४१. इति श्रूयते ।

(88) चन्द्रस्य आलोकं सम्भाव्य यथा कुमुदानि उज्जृम्भन्ते विकसन्ति । यथा चुम्बकमणिम् अयस्कान्तं सम्भाव्य दृषतः उपलस्य सारः लौहः उज्जृम्भते तदभिमुखं धावति । यथा वा भवे एव अम्भोनिधौ समुद्रे गतः मग्नः संसारमायाविप्लवः पुरुषः तत्त्वामृत परमज्ञानम् अधिगम्य उज्जृम्भते मुक्तिं प्राप्नोति । तथा एतौ रामलक्ष्मणौ हनुमता उपनीतस्य अद्रेः मरुतं वायुं सम्भाव्य झटिति विगतमोहौ भवतः । वस्तोः महिमा किमपि गहनः अत्यन्तं दुर्बोधः ।

दर्शयतो विभाव्य । (89) कथमेष लङ्केश्वरः? कल्पावसाननिर्मर्यादं पाथ इव पाथोनाथस्य राक्षसबलमाकर्षन् पुनरभ्यमित्रमेति । विमृश्य । सम्प्रति तु धर्म्मयुद्धसम्भावनाप्रतिहतबहुतरप्रधानव्यक्तिरावणमेघनादशेषमेतद्राक्षसबलमेताभ्यामवगणितमित्येतावप्युभौ न गणयन्ते परःसहस्रमप्यल्पकीटाः । पुनर्लक्ष्मणं निर्वर्ण्य । एवं तु—

(90) प्राणोत्कीर्णो मणिरिव घनाम्भोदमुक्तो विवस्वान्
निःकोशोऽसिर्झटिति विगलत्कञ्चुकः पन्नगेन्द्रः ।
दीव्यत्युच्चैर्लघुरघुपतिः, किन्नु वा स्यात्, किमन्यद्-
दिव्यौषध्या जयति महिमा कोऽप्यचिन्त्यानुभावः ॥५३॥

निरूप्य । (91) कथं प्रक्रान्तमेव कपिराक्षसनासीरचरयोर्भटयोः पुनरायोधनम् । तथाहि,

---

(89) पाथोनाथस्य समुद्रस्य कल्पावसाननिर्मर्यादं प्रलयपरिक्षुब्धम् । पाथः जलम् । अभ्यमित्रम् अमित्रस्य शत्रोः अभिमुखम् । अल्पकीटाः क्षुद्राः राक्षसा एतौ अपि न गणयन्ते ।

(90) "विकोषनिर्धूततनोर्महासेः फणावतश्च त्वचि विच्युतायाम् । निरभ्रधूमस्य च रात्रिवह्नेर्विना तनुत्रेण रुचिं स लेभे ॥" इति भारविः । लघुः रघुपतिः लक्ष्मणः उच्चैः दीव्यति दीप्यते ।

(91) नासीरचरयोः सेनामुखस्थयोः भटयोः वीरयोः आयोधनं युद्धं पुनः प्रक्रान्तम् आरब्धम् । क्रियायाः युद्धस्य सातत्येन नैरन्तर्येण अपि अहमहमिकया अहम्पूर्विकया आक्रान्तानि मनांसि येषां ते, तथा प्रबलतमेन संमर्देन सङ्घर्षेण विदलन्त्याः विदीर्यमाणायाः क्षितेः भूमेः क्षोदैः धूलिभिः पिशातकैनैव सुरभीणि वक्षस्तटानि भुजान्तराणि च बिभ्रति

शितैर्वाणैरेके मृधभुवि परे तीक्ष्णनखरैः
क्रियासातत्येनाप्यहमहमिकाक्रान्तमनसः ।
मिथो विध्यन्ति स्म प्रबलतमसम्मर्दविदलत्-
क्षितिक्षोदैः पिष्टातकसुरभिवक्षस्तटभृतः ॥ ५४ ॥

सविशेषं निश्चित्य। (92) तावदन्तरमनयोर्बलयोरधिगम्यमानं प्रातः सन्ध्यायां यावदन्धतमसारुणालोकयोः। तथाहि,

प्रतिक्षणमियं रक्षःपृतना क्षीयतेतराम् ।
यथा, तथा प्लवङ्गानामनन्तगुणतैधते ॥ ५५ ॥

वाच। (93) गन्धर्वराज! पुनरितो महत् कदनमुपक्रान्तम् ।

रक्षोनाथो रघूणां त्वरितमधिभुवा रावणिर्लक्ष्मणेन
द्वन्द्वीभूय प्रहृष्यद्भुजबलमहिमाविष्कृतेष्वासशिक्षौ ।

वहन्ति ये ते, भटाः एके राक्षसाः शितैः तीक्ष्णैः वाणैः, परे वानराः तीक्ष्णनखरैः मिथो परस्परं विध्यन्ति मर्थन्ति स्म ।

(92) अन्धतमसं घनान्धकारम् । रक्षसां पृतना सेना यथा क्षीयतेतराम् अत्यन्तं ह्रासमुपैति । तिङश्च, पा०. ५. ३. ५६. इति तरप्, घादाम्वद्रव्यप्रकर्षे, पा०. ४. ११. इत्यामुप्रत्ययः । तथा वानराणाम् अनन्तगुणता असंख्यवाराधिक्यम् एधते वर्धते ।

(93) कदनं मारणम् । रक्षोनाथः रावणः त्वरितं शीघ्रं रघूणाम् अधिभुवा प्रधानेन रामेण, रावणिः मेघनादः लक्ष्मणेन द्वन्द्वीभूय, अमू द्वन्द्वी प्रहृष्यद्भुजबलमहिम्नि आविष्कृता इष्वासस्य वाणक्षेपस्य कार्मुकस्य शिक्षा अभ्यासः याभ्यां तौ उचितां दिव्यास्त्राणां प्रयोगस्य प्रतिकृतिं प्रतिकारम् आप्नुवानौ लभमानौ, मिथः सैन्ययोः मूर्च्छतः

दिव्यास्त्राणां प्रयोगप्रतिहतिमुचितां चाप्नुवानौ मिथोऽमू
मूर्च्छत्कल्पावसानज्वलनपरिभवं सैन्ययोः पर्य्यदाताम् ॥५६॥

चित्र। हिवराज! दुरवरोधोऽयमनयोर्महावीरयोर्मिथो-
विमर्द्दः। तथाहि,

(94) क्ष्वेडाभिः ककुभः पृषत्कनिकरैर्व्योम द्विधा खण्डितै-
र्द्देहैर्विद्विषतां धरातलमपि प्रच्छादयन्तौ चिरम्।
कुर्व्वातेऽस्रुजलाविलेक्षणपथान्येतावकाण्डोद्भर-
द्रोमाञ्चानि सवेपथून्यपि मुहुर्वर्ष्माणि नः पश्यताम् ॥५७॥

सविशेषं विभाव्य। कथं प्रत्यक्षानुमानाभ्यामुपलभ्यमानमेक-
मेव वस्तु विप्रकृष्टान्तरं सम्पद्यते। तथाहि,

(95) अस्माद्रावणहस्ताद्राघवहस्तं तु दशगुणं वीक्षे।
अनुमन्येऽनन्तगुणं पार्श्वपतत्कौणपेन्द्रविनिपातैः ॥ ५८ ॥

परितो निरूप्य, सकुतुकाश्चर्य्यम्।

प्रसर्पतः कल्पावसानस्य प्रलयस्य ज्वलनस्य अग्नेरिव परिभवं पर्य्यदातां
व्यधत्ताम्। परिददातेर्लुङि रूपम्। उभयसैन्यकदनं चक्रतुरिति भावः।

(94) क्ष्वेडाभिः सिंहनादैः ककुभः दिशः, पृषत्कनिकरैः बाणैः
व्योम नभः, विद्विषतां शत्रूणां द्विधा खण्डितैः देहैः धरातलमपि चिरं
प्रच्छादयन्तौ एतौ पश्यतां नः अस्माकं वर्ष्माणि देहानि मुहुः अस्रुजलेन
आविलाः ईक्षणपथाः लोचनानि येषु तानि, तथा अकाण्डे उद्भरन्तः
आविर्भवन्तः रोमाञ्चाः येषु तानि, तथा सवेपथूनि कम्पितानि अपि
कुर्व्वाते।

(95) पार्श्वे पततां कौणपेन्द्राणां राक्षसभटानां विनिपातैः नाशैः
अनन्तगुणम् अनुमन्ये। अतोऽनुमानोपलब्धिर्न दर्शनसमाना।

(96) यावन्तो रजनीचराः प्रहरणोद्घूर्णद्भुजाकेतवो
युध्यन्तोऽभिमुखाः स्फुरद्भुजमदाध्माताः पुरो निर्गताः ।
प्रक्षिप्ताशुगजालपक्षपवनाधूते प्रतापानले
चित्रं दाशरथेः क्षणाच्छलभतां यान्ति स्म सर्वेऽपि ते ॥५८॥

सविमर्शम् । (97) एव किलेयं पाञ्चभौतिकी सृष्टिः ।

त्रैलोक्यमप्यपर्याप्तं रक्षसां स्थातुमप्यदः ।
येषां, ते केवलं भूमौ विलिल्युः पञ्चतां गताः ॥ ६० ॥

वाम । (98) गन्धर्वराज ! पश्य विस्मयनीयविप्रलम्भौ किलामू रामलक्ष्मणौ । यतः—

एताभ्यां राघवाभ्यां सकुतुकमिषुभिश्छिद्यमानेषु मूर्ध-

---

(96) यावन्तः प्रहरणानि शस्त्राणि उद्घूर्णन्त्यः भ्रामयन्त्यः भुजा एव केतवो येषां ते, रजनिचराः राक्षसाः अभिमुखाः युध्यन्तः स्फुरद्भुजगर्वेण आध्माताः उत्सिक्ताः पुरः अग्रे निर्गताः, चित्रम् आश्चर्यं सर्वेऽपि ते दाशरथेः रामस्य प्रक्षिप्तस्य आशुगजालस्य बाण-समूहस्य पक्षपवनेन पार्श्ववायुना आधूते चालिते प्रतापानले क्षणात् मुहूर्तेन शलभतां यान्ति स्म पतङ्गवृत्तिमन्वकुर्वन् दाहमगमन् । यद्यपि पाणिनिना युधेरात्मनेपदत्वं कथितं तथाऽपि "स्त्रियोऽपि यत्र युध्येयुः" "युध्यतो हस्तलाघवम्" इत्यादि बहुलः परस्मैपदप्रयोगो दृश्यते ।

(97) पाञ्चभौतिकी पञ्चभूतमयी । अदः इदं त्रैलोक्यम् अपि येषां रक्षसां स्थातुम् अवस्थानाय न पर्याप्तम् । ते पञ्चतां गताः मृताः केवलं भूमौ विलिल्युः विलीनाः ।

(68) विस्मयनीयः विस्मयार्हः विप्रलम्भः प्रतारणा ययोः तौ एता-वपि रावणरावणयोर्मायया वञ्चितावित्याश्चर्यम् । 'एताभ्यां राघवाभ्याम्'

स्वेकस्यैकोऽप्यनन्तः किमु सरसगुणो वर्णनीयोऽपरस्य।
एतत् संपश्यतोरप्यतिचिरमनयोः कोऽप्यचिन्त्यः प्रभावो
यत्रोत्साहो न धैर्य्याद्विरमति न शिरश्छेदतः पत्त्रिणोऽपि॥६१

नेपथ्ये। भो भोः रामभद्र! किमद्याप्युपेक्षसे दुर्हृत्तमेनम्? कथं वैकक्रियासाध्यमेतावन्तमर्थम्? अवधत्स्व तावत्—

(99) भवान् सीतां, लोकस्त्रिभुवनगतः प्रीतिमुचितां,
कनीयान् पौलस्त्यः पुरममरतां स्वां पुनरयम्।
किमन्यत् साक्षात्कृतपरमतत्त्वो मुनिगणः
प्रसादप्रोन्मीलन्मुदि मनसि शान्तिं च लभताम्॥ ६२॥

चित्र। निशम्य। कथमेष दिव्यर्षिगणोऽप्येतयोर्बधाय

इत्यनन्तरवाक्यदर्शनात् रावणस्य विप्रलम्भाभावाच्च 'रामलक्ष्मणौ' इत्यत्र 'रामरावणौ' इति पाठः प्रायेण लिपिकरप्रमादजः। एताभ्यां रावणाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां सकुतुकम् इषुभिः बाणैः छिद्यमानेषु मूर्द्धसु एकस्य रावणस्य एकोऽपि मूर्द्धा अनन्तो भवतीति शेषः न क्षयं गच्छति, अपरस्य मेघनादस्य सरसगुणः सारवत्ता किमु वर्णनीयः अकथ्य इति भावः। एतत् शिरसां पुनरुत्थानम् अतिचिरं सम्पश्यतोः अपि अनयोः रामलक्ष्मणयोः कोऽपि अचिन्त्यः प्रभावः यत्र उत्साहः धैर्यात् न विरमति धैर्यं न जहाति, पत्त्रिणः शराः अपि शिरश्छेदतः न विरमन्ति।

(99) भवान् सीतां लभताम्। त्रिभुवनस्थः लोकः उचितां प्रीतिं हर्षं लभताम्। कनीयान् पौलस्त्यः विभीषणः पुरं लङ्कां लभताम्। अयं रावणः पुनः स्वाम् अमरतां दिव्यत्वं लभताम्। पूर्वमपि रावणोऽमर आसीदिति केचित् पौराणिका वदन्ति। अत्र किमन्यत् कथ्यते।

राघवौ त्वरयति ? अथवा दुष्टप्रशान्तिः कस्य न मनः-
प्रीत्यै ? ससंभ्रमाद्भुतौत्सुक्यम् । देवराज ! पश्य ।

(100) याभ्यां ब्रह्माच्युतास्त्रस्मरणसुरभिभिर्मार्गणैराघवाभ्यां
मूर्द्धानौ चिच्छिदाते रजनिचरपते रावणेश्च क्रमेण ।
पश्चाद्रक्षःकबन्धौ मृधभुवि, विवशः सोऽपि रक्षोऽवरोधः
क्षोण्यां, श्रीदाशरथ्योः शिरसि च वियतः पुष्पवर्षं पपात ॥६२॥

याद्य । (101) नेपथ्याभिमुखमवलोक्य, सोल्लासम् । गन्धर्वराज ! पश्य तावदेते किल त्रिभुवनशत्रोर्दशकन्धरस्य निधनवृत्तान्तश्रवणेन प्रमोदनिर्भराः महर्षयः सुमनसः कमपि

साक्षात्कृतं लब्धं परमतत्त्वं येन स मुनिगणः अनुग्रहेण दुष्टदमनेन हृष्टे मनसि शान्तिं च लभताम् ।

(100) याभ्यां राघवाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां ब्रह्मणः अच्युतस्य विष्णोश्च अस्त्रयोः स्मरणेन सुरभिभिः मार्गणैः बाणैः रजनिचरपतेः रावणस्य रावणेश्च मेघनादस्य च क्रमेण मूर्द्धानौ चिच्छिदाते छिन्नौ । कर्मणि लिटि रूपम् । पश्चात् तदनन्तरं रक्षःकबन्धौ रावणमेघनादशरीरे मृधभुवि रणाङ्गने पेततुः । सोऽपि रक्षसः रावणस्य अवरोधः विवशः शोकाभिभूतः क्षोण्यां भूमौ पपात । श्रीदाशरथ्योः रामलक्ष्मणयोः शिरसि च वियतः गगनात् पुष्पवर्षं पपात ।

(101) अनुबुभूषन्तः अनुभवितुम् इच्छन्तः । अनुभुवः सन्नन्ताच्छतृप्रत्ययः ।

प्रथमं शैवकाशायां नगरे शिवसागरे ।
ततस्तु नसिराबादे दिग्भागे वायवाश्रिते ॥
ततश्च दिशि कौबेर्यामिराजराजश्रिते ।

महोत्सवमनुभूयन्तो मामेव प्रतीक्षन्ते। तद्गच्छाम्येतेषां मनोरथसम्पादनाय। त्वमपि तद्वृत्तान्तनिवेदनेन प्रियसखमलकेश्वरं प्रीणय।

[इति परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे।

इति महावीरचरिते षष्ठोऽङ्कः।

अधुना मध्यमे भागे वर्द्धमानाभिधे पुरे ॥
दृष्टेन राजकार्यार्थि वङ्गभाषाक्रमासनात्।
समाप्तो विषमैः श्लोकैः षष्ठोऽङ्को विमलीकृतः ॥

अथ सप्तमोऽङ्कः।

ततः प्रविशति शोकाकुला लङ्का।

लङ्का। (1) साक्रोशम्। हा महाराअ दसकन्धर तेल्लक्कवीरलच्छीपड़िग्गहदुल्ललिद! हा सअलरक्खसलोअपड़िवालणसमत्थदुम्मदभुअदण्ड! हा पसुवइपादजुअलचणोपजुज्जन्तमुद्धमुहपुण्डरीअ! हा केकसीपुत्ततिलअ! हा बन्धुअणवच्छल! कहिं मए तुमं पेक्खिदव्वो? हा कुमार कुम्भअस! हा वच्छ मेहणाद! कहिं सि? देहि मे पड़िवअणम्। परितो विलोक्य। कहं कोवि ण मन्तेदि? ऊर्द्धमवलोक्य। हा दुट्ठदेव्वदुव्विलसिअ कीस एव्वं परिणदं सि? अहवा

---

(1) साक्रोशं साक्रन्दम्। हा महाराज दशकन्धर त्रैलोक्यवीरलक्ष्मीप्रतिग्रहदुर्ललित! हा सकलराक्षसलोकप्रतिपालनसमर्थदुर्मदभुजदण्ड! हा पशुपतिपादयुगलचणोपयुज्यमानमुग्धमुखपुण्डरीक! हा कैकसीपुत्रतिलक! हा बन्धुजनवत्सल! कुत्र मया त्वं प्रेक्षितव्यः? हा कुमार कुम्भकर्ण! हा वत्स मेघनाद! कुत्रासि? देहि मे प्रतिवचनम्। कथं कोऽपि न मन्त्रयति? हा दुष्टदैवदुर्विलसित! कस्मादेवं परिणतमसि? अथवा कोऽत्र भवत उपालम्भः आत्मन एव दुश्चरितमेतं विपरिणमयति। त्रैलोक्यस्य वीरलक्ष्म्याः प्रतिग्रहेण

को एत्थ भवदो उवालम्भो। अत्तणो एव्व दुच्चरिदं एदं विपरिणमेदि। [इति सानुक्रोशं रोदिति।

ततः प्रविशत्यलका।

अल। (2) अहो कथमस्य रक्षःपतेरपूर्वः कोऽप्ययं दशापरिपाकः! यदेतावानपि रक्षःसर्गः क्षणेनैव विभीषणमात्रशेषः संवृत्तः। सकरुणं नाटयित्वा परिक्रम्य। कथं कनीयसी मे भगिनी प्रत्यग्रभर्तृविरहव्यथाविधुरा क्रन्दन्ती लङ्का? उपसृत्य। भगिनि! समाश्वसिहि समाश्वसिहि।

लङ्का। (3) विभाव्य। कहं वहिणिआ मे अलआ?

अलका। (4) भगिनि! समाश्वसिहि समाश्वसिहि। एवं किलेयं लोकयात्रा।

लङ्का। (5) अयि वहिणिए कुदो मे आस्सासो? जुवइ-

लोकारेण दुर्लक्षितं उक्तम्। पशुपतेः शिवस्य पादयुगले स्वयम् उपयुज्यमानं नियुज्यमानं छित्त्वा प्रदत्तं मुग्धमुखपुण्डरीकं येन स अतिसाहसिक इत्यर्थः।

(2) दशापरिपाकः अवस्थापरिणामः। रक्षःसर्गः राक्षससृष्टिः राक्षससमुदाय इत्यर्थः। प्रत्यग्रस्य नवस्य भर्तुः रावणस्य विरहस्य व्यथया विधुरा कातरा। कनीयसी अवरजा भगिनी लङ्का, रावणो हि अलकेश्वरस्य कुबेरस्यानुजः।

(3) कथं भगिनी मेऽलका?

(4) एवं शोकवत्युक्तेति भावः। लोकयात्रा संसारगतिः।

(5) अयि भगिनि! कुतो मे आश्वासः? युवतिजनमात्रशेषा

अपभेस्सेसा सम्बुत्त म्हि । एको उण कुलतन्तू कुमार-विहीसणो क्खु चिट्ठदि त्ति सुणीअदि । सोवि मन्दभाइ-णीए अधण्णदाए रिउवक्खं जेव्व सेवेदि ।

अलका । अयि भगिनि ! मा मेवं, न खल्वस्माकं स रिपुपक्षः ।

लङ्का । (6) कहं विअ ।

अलका । (7) यस्य रिपुः स गतः । तच्च गतं, संप्रति तु निसर्गसुहृदस्माकं त्रिभुवनप्रसिद्धसम्बन्धो दाशरथिः ।

लङ्का । आश्चर्यं । (8) कहं ईरिसो वि ?

अलका । ईदृश एव ।

लङ्का । (9) कहं अम्ह सामिसु ईरिसो वि परिणादो ?

अलका । अप्यननुसन्धाने किमेवं भाषसे । शृणु ।

(10) रघुकुलतिलकेऽस्मिन् भ्रातृमात्रद्वितीये
किमपि पितृनिदेशाद्दण्डकां संप्रविष्टे ।

संस्कृतार्थः । एकः पुनः कुलतन्तुः कुमारविभीषणः खलु तिष्ठतीति श्रूयते । सोऽपि मन्दभागिन्या अधन्यतया रिपुपक्षमेव सेवते ।

(6) कथमिव ।

(7) यस्य रामस्य रिपुः स रावणः गतः निधनं प्राप्तः । तस्य निधनेन वइरं तत् शात्रवञ्च गतं विनष्टम् ।

(8) कथमीदृशोऽपि ।

(9) कथमस्माकं स्वामिष्वीदृशोऽपि परिणतः ।

(10) भ्रातृमात्रद्वितीये लक्ष्मणैकसहाये अस्मिन् रघुकुलतिलके रामे पितुः निदेशात् आज्ञया दण्डकारण्यं संप्रविष्टे गते सति किमपि

अनुचितममुना ते राक्षसानां विनेत्रा
त्रिहितमयमशेषः कर्मणस्तस्य पाकः ॥ १ ॥

लङ्का। (11) हुं तुमं उण ईरिसे पत्थावे कहं एत्थ उवट्ठिदासि ?

अलका। (12) अवधत्स्व अहं किल वैमातृकेण पौलस्त्येन गन्धर्वराजाच्चित्ररथादमुं वृत्तान्तमुपलभ्य शिष्टबन्धुप्रतिबोधनाय, विभीषणस्य च लङ्काभिषेकसाक्षात्करणाय, रावणापहृतविमानराजस्य पुष्पकस्य च रामभद्रोपस्थानोपदेशप्रदानाय सन्दिष्टा।

लङ्का। (13) अम्मो कहं भअवदो पसुवइणो वि मित्तं णिधाणाहिवई सअं एव्वं उवचरदि रामभद्दं ?

अलका। अयि किमत्राश्चर्यम्।

सीताहरणरूपम् अनुचितं कर्म तव राक्षसानां विनेत्रा शासकेन अमुना रावणेन विहितं कृतम्। अयं तस्य कर्मणः अशेषः पूर्णः पाकः परिणामः। अनुचितमित्यत्र यदुचितमिति क्वचित्पाठः।

(11) हुं, त्वं पुनरीदृशे प्रस्तावे कथमत्रोपस्थितासि।

(12) वैमातृकेण भिन्नमातृगर्भजेन भरद्वाजदौहित्रेण पौलस्त्येन पुलस्त्यपौत्रेण कुबेरेण। विमानराजस्य व्योमयानमुख्यस्य। उपस्थानं सेवा।

(13) अहो कथं भगवतः पशुपतेरपि मित्रं निधानाधिपतिः स्वयमेवमुपचरति रामभद्रम्। निधानाधिपतिः धनेशः।

(14) इदं हि तत्त्वं परमार्थभाजा-
मयं हि साक्षात् पुरुषः पुराणः ।
त्रिधा विभिन्ना प्रकृतिः किलैषा
त्रातुं भुवि स्वेन मतोऽवतीर्णा ॥ २ ॥

लङ्का । (15) कहं अम्ह सामिणा रक्खसणाहेण एदं ण ओधारिदं ?

अलका । (16) अयि सरले शापमहिम्ना किल मूर्च्छन्मोहः सोऽपि नापराध्यति ।

नेपथ्ये कलकलः ।

उभे । ससम्भ्रममाकर्णयतः ।

पुनर्नेपथ्ये । (17) समवधत्त भोस्त्रिजगच्चराणि भूतानि ।

---

(14) परमार्थभाजां तत्त्वदर्शिनां ज्ञानिनाम् इदं हि तत्त्वम्—अयं रामो हि साक्षात् पुराणः पुरुषः परमेश्वरः—एषा किल त्रिधा विभिन्ना त्रैगुण्यात्मिका प्रकृतिः मूलकारणम् । "सत्त्वं रजस्तम इति प्राकृतन्तु गुणत्रयम् । एतन्मयी च प्रकृतिर्माया या वैष्णवी स्मृता ॥" इति स्मृतिः । सतः साधून् त्रातुं स्वेन आत्मना भुवि अवतीर्णा आविर्भूता ।

(15) कथमस्माकं स्वामिना राक्षसनाथेनैतन्नावधारितम् ।

(16) सरले मायाशून्ये । नन्दीश्वरस्य (रा०. ७. १७. १६—७) शापस्य महिम्ना प्रभावेण मूर्च्छन् प्रसर्पन् मोहः यस्य स रावणोऽपि नापराध्यति न दोषभाक् । तस्य रामस्वरूपाज्ञानं क्षमम् ।

(17) त्रिजगच्चराणि त्रिभुवनस्थितानि भूतानि प्राणिनः । अष्टाभिः वसुभिः द्वादशभिः अर्कैः एकादशभिः रुद्रैः सहितः साक्षात्

वस्वर्करुद्रसहितः स्वयमेव साक्षाद्
वृद्धश्रवाः समभिनन्दति साधु साध्वीम्।
अग्निप्रवेशपरिनिर्गमशुद्धभावां
सीतां रघूत्तम भवत्स्थितिमाद्रियस्व ॥ ३ ॥

अलका। (18) कथमेते दिवौकसोऽपि दशकन्धरगृहनिवासव्यसनकौलीनशङ्कापनुत्यै कृतपावकप्रवेशनिर्गमनां सीतादेवीमभिनन्दन्ति? अहह!

(19) पतिव्रतामयं ज्योतिर्ज्योतिषान्येन शोध्यते।
इदमाश्चर्य्यमथवा लोकस्थित्यनुवर्त्तनम् ॥ ४ ॥

लङ्का। शब्दश्रवणं नाटयित्वा। (20) कहं मङ्गलतूररवमिस्साओ गीदीओ णिसामीअन्ति?

वृद्धश्रवाः इन्द्रः स्वयमेव साध्वीं सीतां साधु शोभनं समभिनन्दति। रघूत्तम रामभद्र अग्निप्रवेशात् (रा०. ७. १०१. अ०.) परिनिर्गमेण निष्क्रमेण शुद्धभावां पतिव्रतां भवतः स्थितिं वंशवर्धनीं सीताम् आद्रियस्व परिगृहाण। १०२ अ०.।

(18) दिवौकसः देवाः। कौलीनशङ्काऽपनुत्यै अपवादनिरासाय पावको वह्निः।

(19) अन्येन ज्योतिषा अग्निना शोध्यते पवित्रीक्रियते इदमाश्चर्य्यम्। यथोक्तमुत्तरचरिते "उत्पत्तिपरिपूतायाः किमस्याः पावनान्तरैः। तीर्थोदकञ्च वह्निश्च नान्यतः शुद्धिमर्हतः॥" इति १. १२.। अथवा इदम् आचारानुष्ठानम्.।

(20) कथं मङ्गलतूर्यमिश्रा गीतयो निशम्यन्ते श्रूयन्ते।

अलका। नेपथ्याभिमुखमवलोक्य। (21) कथं सीताविशुद्ध्यनुमोदनार्थमवतीर्णाभिरप्सरोभिर्दिव्यर्षिगणैश्च रामभद्रनिर्देशेन निष्पादिताभिषेककल्याणो विभीषणः पुष्पकं पुरस्कृत्य राममद्रमभ्येति। तदेहि तथाविधसहजमहिममहनीयचरितमहानुभावावलोकनेन चक्षुः कृतार्थयावः।

[इति परिक्रम्य निष्क्रान्ते।

[इति (22) मिश्रविष्कम्भकः।

ततः प्रविशति पुष्पकं पुरस्कृत्य विभीषणः।

विभी। (23) अनुष्ठितः किल मया रामभद्रादेशः। तथाहि। सत्कृतं मातलिमनु

(24) अजस्रगलदस्रसंप्लवकिणाङ्कगण्डस्थलाः

स्खलत्कनककङ्कणा नियमितैकवेणीभृतः।

---

(21) निष्पादितं कृतम् अभिषेक एव कल्याणं मङ्गलं यस्य सः।

(22) "विष्कम्भस्तु द्विधा सोऽयं शुद्धः संकीर्ण एव च। शुद्धो मध्यमपात्रेण सङ्कीर्णो मध्यमाधमैः॥" इति भरतः। अयंप्रतिबन्धो मिश्रविष्कम्भ इत्यस्माकं मतम्।

(23) सत्कृतं मातलिम् अनु मातलिपूजनानन्तरम्। अनुयोगेन द्वितीया।

(24) अजस्रं सततं गलतां स्रवताम् अस्राणां नेत्रजलानां संप्लवेन भरेण किणाङ्कानि चिह्नितानि गण्डस्थलानि यासां ताः स्खलत्कनककङ्कणाः च्युतसुवर्णवलयाः, नियमितां प्रोषितभर्तृकाभिधारणीम् एकवेणीं दधत्यः, अमातले रावणेन वन्दीकृताः सुरस्त्रियः मोचिताः

क्षमातलविवर्त्तनातिमलिनाम्बरा मोचिताः
प्रयान्ति किल सस्मिताः स्म सुरलोकवन्दिस्त्रियः ॥ ५ ॥

उपसृत्य। जयति जयति रामभद्रः । देव ! एतदवसानः किल निर्देशः सम्पादितः ।

(25) वन्दीभिरेधिताः काराः शृङ्खलाभिरलङ्कृताः ।
कार्त्तस्वराभिर्दृश्याभिः पताकाभिश्च साम्प्रतम् ॥ ६ ॥

अयं च पुष्पकनामा स विमानराजः ।

(26) असंरुद्धगतेरिष्टप्रवृत्तेर्वेश्यवर्त्तिनः ।
मनोरथस्यानुगुणं सर्वदा यस्य चेष्टितम् ॥ ७ ॥

रामः । (27) साधु लङ्केश्वर ! साधु सम्पादितम् । सुग्रीवं प्रति । सखे वैकर्तने ! किमत्रावशिष्यते ?

मोचिताः सत्यः सस्मिताः दिवं प्रयान्ति स्म । "स्खलत्कनककङ्कणम्" इति पाठो न मनोरमः । एतत् अवसानम् अन्तः यस्य स एतदवसानः ।

(25) वन्दीभिः वन्दिजनैः एधिताः स्फीताः काराः बन्धनागाराणि साम्प्रतम् अधुना कार्त्तस्वराभिः सुवर्णनिर्मिताभिः मोचितवन्दिसम्बन्धिभिः शृङ्खलाभिः दृश्याभिः सुदर्शनाभिः पताकाभिः च अलङ्कृताः ।

(29) असंरुद्धा गतिर्यस्य तस्य, इष्टप्रवृत्तेः अभिलाषवृत्तेः वश्यवर्त्तिनः अनुगस्य यथाभिलषितचेष्टितस्य मनोरथस्य अनुगुणम् अनुसारेण सर्वतो यस्य पुष्पकस्य चेष्टितं प्रवृत्तिः । "यथाविधो मे मनसोऽभिलाषः प्रवर्त्तते पश्य तथा विमानम्" इति रघुः ।

(27) विकर्तनस्य सूर्यस्य तनयः वैकर्तनिः सुग्रीवः ।

इयी । (28) उत्खातस्त्रिभुवनकण्टकोऽतिदृप्य-

द्दोर्दण्डाञ्चितमहिमाप्ययं निकारः ।

देव्याश्च प्रतिगमितस्तथात्र सन्धा

निर्व्यूढा प्रगुणविभीषणाभिषेकात् ॥ ८ ॥

(29) संप्रति तु द्रोणाद्रिं प्रत्याहरतो हनूमतः सविशेषं गृहीतप्रवृत्तिर्दुर्मनायते किल कुमारभरतः । तं प्रति वार्त्ताहरः प्रविसृज्यतां प्राभञ्जनिः । स्वयमप्यलंक्रियतां विमानराजः ।

रामः । यदभिरुचितं प्रियवयस्याय । [इति तथा करोति ।

[सर्वे विमानारोहणं नाटयन्ति ।

सीता । अपवार्य लक्ष्मणं प्रति । (30) अम्हेहिं सम्पदं कहिं पत्थीअदि ।

लक्ष्म । देवि ! रघुकुलराजधानीमयोध्यां प्रति ।

---

(28) अतिदृप्यद्भिः बलोन्मत्तैः दोर्दण्डैः अञ्चितः पूजितः महिमा यस्य स त्रिभुवनकण्टकः जगच्छत्रुः रावणः उत्खातः उद्धृतः । भवता देव्याः सीतायाः अयं रक्षसा कृतः निकारः प्रतिगमितः अन्तं नीतः । प्रगुणस्य गुणवतो विभीषणस्य लङ्काराज्ये अभिषेकात् सन्धा प्रतिज्ञा निर्व्यूढा सम्पादिता ।

(29) प्राभञ्जनिः वायुपुत्रो हनुमान् प्रविसृज्यतां प्रेष्यताम् । द्रोणाद्रिनिवेशनं ६. ८७. टीकायां द्रष्टव्यम् ।

(30) अस्माभिः साम्प्रतं कुत्र प्रस्थीयते ।

सीता । (31) अवि समत्तो सो वणवासस्स अवही ।

लक्ष्म । देवि ! अद्यतनमेव दिनं तत् ।

[सर्वे विमानगतिं रूपयन्ति ।

सीता । साद्भुतम् । (32) अज्जउत्त एदे उण कदमा दुरादो अणिद्धारिददक्खिणोद्देसा अवित्थरिज्जन्तसामलत्तणपरिसरा दीसन्ति ।

रामः । देवि ! नैते भुवां परिसराः किन्तु

(33) साक्षात् किलाष्टमूर्त्तेस्तस्यैषा मूर्त्तिरम्मयी प्रथमा ।
गीतः सागर इति नृभिरपरिच्छेद्यात्मगाम्भीर्य्यः ॥८॥

सीता । (34) जो अम्हाणं जेट्ठमसुरेहिं किदणिम्माणो त्ति वुड्ढपरंपराए सुणीअदि । एदस्स मज्झे वि किं एदं

---

(31) अपि समाप्तः स वनवासस्य अवधिः । अवधिः समयः ।

(32) आर्यपुत्र एते पुनः कतमा दूरतोऽनिर्द्धारितदक्षिणोद्देशाः अविस्तीर्यमाणश्यामलत्वपरिसरा दृश्यन्ते ।

(33) एषा तस्य सर्वलोकप्रसिद्धस्य अष्टमूर्त्तेः ईशस्य (श०. १. १.) साक्षात् अम्मयी जलरूपा प्रथमा मूर्त्तिः । "अप एव ससर्जादौ" इति श्रुतेः । नृभिः सागरः इति गीतः कीर्त्तितः यः अपरिच्छेद्यगाम्भीर्यः । "विष्णोरिवास्यानवधारणीयमीदृक्तया रूपमियत्तया वा ।" इति रघुः ।

(34) योऽस्माकं ज्येष्ठश्वशुरैः कृतनिर्माण इति वृद्धपरम्परया श्रूयते । एतस्य मध्येऽपि किमेतद्दूरप्रसारितं धवलांशुकमिवाभिनवहरिताच्छादन

दूरप्पसारिदं धवलंसुअं विअ अहिअवत्तिणच्छसासु भूमिसु दीसइ ।

लक्ष्म । देवि !

(35) सोत्साहं धृतशासनैः सकुतुकैर्वनौकसां नायकैः
दिक्पर्य्यन्तधराधरेन्द्रशिखराण्यानाय्य निर्मापितः ।
कल्पान्तावधिवन्दनीयमहिमा लोकस्य सेतुर्नवः
कीर्त्तिस्तम्भ इवायमार्य्यचरितस्याम्भोनिधौ लक्ष्यते ॥ १० ॥

रामः । अङ्गुल्या निर्दिशन् । वत्स !

(36) एता भुवः परिचिनोषि मिलत्तमाल-
च्छायान्धकारिततुषारनिकुञ्जपुञ्जाः ।
उन्मूर्च्छदच्छमलयाचलतुङ्गशृङ्ग-
प्राग्भारनिष्पतितनिर्झरपूरभाजः ॥ ११ ॥

भूमिषु दृश्यते । ज्येष्ठश्वशुरैः सगरपुत्त्रैः । समुद्रस्य जलस्य नीलदर्शनात् दृष्णाच्छन्ना भूमिरित्युक्तम् ।

(35) सोत्साहं धृतशासनैः गृहीतनिदेशैः सकुतुकैः कुतूहलिभिः वनौकसां वानराणां नायकैः यूथपैः दिक्पर्यन्तस्थितानि धराधरेन्द्राणां महापर्वतानां शिखराणि आनाय्य निर्मापितः । एतेनानुचरैर्वानरैर्न तु यूथपैः शिखरानयनं सूचितम् । कल्पान्तावधि प्रलयपर्यन्तं वन्दनीयः महिमा यस्य, लोकस्य नवः सेतुः स्थितः । अयं अम्बुनिधौ समुद्रे कीर्तिस्तम्भ इव लक्ष्यते ।

(36) एताः, मिलताम् आलिङ्गतां तमालवृक्षाणां छायया अन्धकारिताः रुद्धालोकाः तुषाराः शीतलाः निकुञ्जपुञ्जाः यासु ताः

लक्ष्म । आर्य्ये ! ता एवैताः । नातिदूर एव तावदास्मां स जीर्णकन्दरः ।

(37) गर्जाजर्जरितासु दिक्षु, वधिरे तत्स्फूर्जथुस्फूर्जिते-र्व्योम्नि, भ्राम्यति दुष्प्रभञ्जनजवादभ्रेऽप्यदभ्रे मुहुः । आचिय्यान्धयति द्रुमान्धतमसे चक्षुः, प्रविश्य क्षपा यत्रासीत् क्षपिता शरज्जलधरे त्वक्सारलक्षीकृते ॥ १२ ॥

सीता । स्वगतम् । (38) अह्मो पमादो कहं मह मन्द-भाइणीए दुट्ठदेव्वेहिं एदे वि महाणुहावा ईरिसं अवत्थ-न्तरं अनुहाविदा ।

विभी । देव रामभद्र दृश्यन्ते खल्वेताः कावेरीतीरभूमयः ।

उन्मूर्च्छितं विसर्पितम् अच्छं निर्मलं मलयाचलस्य तुङ्गस्य उन्नतस्य शृङ्गस्य प्राग्भारात् शिखरात् निष्पतितानां निर्झराणां पूरं जलौघं द्रष्टुः भुवः परिचिनोषि जानासि ।

(37) गर्जाभिः गर्जितैः जर्जरितासु दिक्षु, तैः श्रोत्रविदारिभिः स्फूर्जथुस्फूर्जितैः वज्रनिर्घोषैः वधिरे व्योम्नि नभसि दुष्प्रभञ्जनजवात् प्रचण्डवायुवेगेन अदभ्रे प्रभूते अभ्रे मेघेऽपि मुहुः भ्राम्यति सति, द्रुमाणां वृक्षाणाम् अन्धतमसे घोरान्धकारे आचिय्य चक्षुः अन्धयति अन्धीकुर्वति, शरज्जलधरे वर्षन्मेघे त्वक्सारस्य गुडत्वचः गन्धेन लक्षी-कृते यत्र कन्दरे प्रविश्य आवाभ्यां क्षपा रजनी क्षपिता नीता आसीत् । रा०. ४. २६. ४. । ४. २७ अ०. मूलेयं कविसृष्टिः ।

(38) अहो प्रमादः । कथं मम मन्दभागिन्या दुष्टदैवैरेतेऽपि महानुभावा ईदृशमवस्थान्तरमनुभाविताः ।

(39) यत्पर्यन्तमहीध्रसीम्नि कुहलीमाध्वीकधारोद्गिर-
द्धृष्यत्पूगवनीघनीकृततलैस्तुङ्गैर्जरच्छाखिभिः ।
लक्ष्यन्ते विविधाश्रमाः, स्थिरतपःस्वाध्यायसाक्षात्कृत-
ब्रह्माणो निवसन्ति यत्र मुनयः कल्पस्थितेः साक्षिणः ॥१२॥

यतो नातिदूर एव किलावाच्यां लोपामुद्रापरिष्कृतपरिसरे दीप्यति कौम्भसम्भवं ज्योतिः ।

रामः । कथमतिक्रान्तमागस्त्यमाश्रमपदम् ।

(40) अयं वारां राशिः किल मदरभूद्यद्विलसितै-
र्यं विन्ध्यो येनाहृतविहृतिराध्मानमजहात् ।

---

(39) यासां पर्यन्तस्थस्य महीध्रस्य गिरेः सीम्नि नितम्बे कुहलीनां ताम्बूलीनां माध्वीकस्य मधोः धारां प्रवाहम् उद्गिरताम् अत एव हृष्यतां पूगानां क्रमुकाणां वन्या गहनेन घनीकृतानि तलानि येषां तैः तुङ्गैः उन्नतैः जरच्छाखिभिः पुराणवनस्पतिभिः विविधाश्रमाः लक्ष्यन्ते, यत्र येषु आश्रमेषु स्थिराभ्यां तपःस्वाध्यायाभ्यां तपसा वेदाध्ययनेन च साक्षात्कृतः दृष्टः ब्रह्मा यैः ते कल्पस्थितेः साक्षिणः मन्वन्तरपुराणाः मुनयः निवसन्ति । अवाच्यां दक्षिणेन लोपामुद्रया निजभार्यया परिष्कृतः परिसरः पर्यन्तः यस्य तस्मिन्नाश्रम इति शेषः । कौम्भसम्भवं ज्योतिः कुम्भजन्मा मुनिः अगस्त्यः दीप्यति वसतीति भावः ।

(40) यस्य विलसितैः चेष्टितैः अयं किल वारां राशिः समुद्रः मद्रः शुष्कः अभूत् । येन आहृता उद्धृता विहृतिः विहारो वर्धनमिति भावः यस्य स अयं विन्ध्यः आध्मानम् अवलेपम् अजहात् अत्यजत् । यस्य कुक्षिस्थितशिखिनि जठराग्नौ वातापिवपुषा भिक्षिते वातापिशरीरं

विलिल्ये यत्कुक्षिस्थितशिखिनि वातापिवपुषा,

स कासां वाणीनां मुनिरकलितात्मास्तु विषय: ॥ १४ ॥

तदप्रमेयविभवा विश्वान्तरात्मसाक्षिणस्ते महात्मान: कुतश्च नाभिवन्द्या: ।

[सर्वे तथा कुर्वन्ति ।

आकाशे । सानुजस्त्वं प्रजा: शाधि कल्पान्तस्थायि ते यश: ।

(41) नामापि राम गृणताममृतत्वाय कल्पताम् ॥१५॥

राम: । आकर्ण्य । (42) कथमशरीरिण्या गिरा परमनुगृहीतो महामुनिवन्दारु: ।

[इतरे अभिनन्दन्ति ।

विभी । देव रामभद्र ! एतास्ता: पम्पापर्य्यन्तभूमय: यासु वह्नी: कालादनुभूयमानान्यप्यभिज्ञानानि बलाश्चक्षुराकर्षन्ति । तथाहि—

जीर्णं बभूव । स अकलितात्मा अचिन्त्यप्रभावो मुनि: कासां वाणीनां विषयोऽस्तु । अगस्त्येन सुरविद्विषां कालेयानां विनाशाय समुद्रनिपानं म॰, १, १०५ अ॰, वर्णितम् । ज्योतिष्पथरोधाय विवर्धितात् विन्ध्याचलात् अगस्त्येन दक्षिणदिशि गमनाय मार्गप्रार्थनया छद्मसंहार: १०४ अ॰, द्रष्टव्य: । वातापिभक्षणजरणे रा॰, ३, ११, अ॰, वर्णिते ।

(41) हे राम तव नाम अभिधानमपि गृणतां पठताम् अमृतत्वाय मोक्षाय कल्पताम् ।

(42) वन्दते स्तौतीति वन्दारु: स्तोता ।

(43) बाणेनैकेन विद्धं विलसति पुरतस्तज्जरत्तालखण्डं
सोऽपि क्रीड़ाकपित्वं चणमिषुनिवहैरन्वभूदत्र बाली ।
सौमित्रिः पादघातादिह हि सकुतुकं प्राक्षिपत् कूटमस्यां
काबन्धं, दृष्टमस्मिन् हनुमति भवतैवोत्तरीयं च देव्याः ॥१६॥

सीता । स्वगतम् । (44) किं णाम मह उत्तरीअं अज्ज-उत्तेण हणुमन्तस्स हत्थे दिट्ठम् ।

रामः । सस्मरणम् । हे देवि ! तदा किल वैक्लव्यादपक्रियमाणाया भवत्याः प्रभ्रष्टमनसूयानामाङ्कमुत्तरीयमस्माभिः प्रथममभिज्ञानमासादितम् ।

(45) दृशोः शरच्छीतकरप्रकाशः
कायेऽपि कर्पूरपरागपूरः ।

---

(43) एकेन बाणेन विद्धं तत् परिचितं तालखण्डं पुरतः विलसति विभाति । अत्र स वीर्यवान् बाल्यपि इषुनिवहैः शरैः क्षणं मरणात् पूर्वं क्रीड़ाकपित्वम् अन्वभूत् खेलनवानरो बभूव । इह हि सौमित्रिः पादघातात् काबन्धं कबन्धस्य अस्थ्नां कूटं सकुतुकं प्राक्षिपत् । पञ्चमेऽङ्के रामेण दुन्दुभिकङ्कालक्षेपस्योक्तत्वात् काबन्धस्य च सौमित्रिणा दाहनोल्लेखादत्र द्वौ भ्रमौ लक्ष्येते । अस्मिन् देव्याः सीतायाः उत्तरीयञ्च हनुमति हनुमत्सकाशे भवतैव दृष्टम् ।

(44) किं नाम ममोत्तरीयमार्येण हनुमतो हस्ते दृष्टम् ।

(45) तदा यत् किल दृष्टमात्रं दृशोः चक्षुषोः शरच्छीतकरप्रकाशः शरदिन्दोः आलोकः आसीत्, कायेऽपि कर्पूरपरागपूरः कर्पूरचूर्णराशि-

स्वान्तेऽपि सान्द्रामृतकुम्भसेक-

स्तदा यदासीत् किल दृष्टमात्रम् ॥ १७ ॥

[सीता लज्जां नाटयति ।

लक्ष्म । अयम्

तातस्य मित्रं किल गृध्रराज-

स्तं पापमस्मिन् सहसानुबध्नन् ।

गात्रं जराजर्जरितं विहाय

यशःशरीरं नवमाललम्बे ॥ १८ ॥

सीता । स्वगतम् । (46) कहं मह कारणादो तारिसाणं वि महानुहावाणं ईरिसो अवत्थाविसेसो णिसामीअदि ।

हनू । देव ! अतिक्रम्यन्ते किलैता दण्डकासीमानः ।

(47) यत्र तेऽपि स्वसुः कर्णनासौष्ठविचिचीषया ।

सानुप्लवा क्वापि याताश्त्रिमूर्द्धखरदूषणाः ॥ १९ ॥

सीता । वेपमाना । (48) अम्मो कहं पुणोवि रक्खसा ज्जेव्व सुणीअन्ति ।

रासीत्, स्वान्ते मनसि अपि सान्द्रामृतकुम्भसेकः स्निग्धामृतक्षरण-मासीत् ।

(46) कथं मम कारणात्तादृशानामपि महानुभावानामीदृशोऽवस्था-विशेषो निशम्यते श्रूयते ।

(47) विचिचीषया अन्वेषणेच्छया । सानुप्लवाः सानुचराः ।

(48) अहो कथं पुनरपि रक्षसा एव श्रूयन्ते ।

रामः । (49) देवि ! अलं शङ्कया अभिधानमात्रमवशिष्यते ।

शरासनस्य टङ्कारात्सौमित्रेः केवलं किल ।

रक्षसां प्रलयः सिंहगर्जनाद्दन्तिनां यथा ॥ २० ॥

निरूप्य । किमन्यादृशीव गतिरस्य विमानराजस्य ।

विभी । (50) देव ! अत्युच्चैः किलायं सह्यः सानुमान् । एनमतिक्रम्य गम्यते किन्नार्यावर्त्तः । तदतिक्रमणायेदमपि मध्यमलोकसान्निध्यं किञ्चिदुज्झति ।

लक्ष्म । (51) द्रष्टव्यः किलोत्तमपुरुषपदलाञ्छितः प्रदेशः ।

[सर्वे उच्चैर्गतिवेगं निरूपयन्ति ।

रामः । निरूप्य सविस्मयम् ।

(52) यः पूर्वेषां नः कुलस्य प्रतिष्ठा

देवः साक्षादेष धाम्नां निधानम् ।

---

(49) अभिधानमात्रं नाममात्रम् अवशिष्यते तिष्ठति ।

(50) "गोदावरी भीमरथी कृष्णवेण्यादिकस्तथा । सह्यपादोद्भवा नद्यः स्मृताः पापभयापहाः ॥" इति वि॰. २. ३. १२, दर्शनात्पश्चिमघट्टः सह्य इत्यनुमीयते । मध्यमलोकः पृथिवी ।

(51) उत्तमपुरुषपदलाञ्छितः "द्वितीयहरिविक्रमपूतः" । विभीषणेन विमानस्य मध्यमलोकत्यागस्योक्तत्वान्मध्यमलोक इति पाठं मामादिकल्पसभ्य प्रदेश इति पाठः सन्निवेशितः ।

(52) यो नः कुलस्य पूर्वेषां पितॄणां प्रतिष्ठा प्रवर्त्तिता अस्याः

त्रय्याः सारः कोऽपि मूर्त्तो विवस्वान्
प्रत्यासन्नः पुष्पकारोहणेन ॥ २१ ॥

[सर्वे कपोतकेन प्रणमन्ति ।

सीता । ऊर्द्ध्वमवलोक्य । (53) अम्मो कहं दिनम्मि वि तारआचक्कं विअ एदं दीसदि ।

रामः । देवि ! तारकाचक्रमेवैतत् । अतिविप्रकर्षाद्रविकिरणप्रतिहतचक्षुर्भिर्न दृश्यते किल दिवसे । स विमानारोहणादपास्तः ।

सीता । सकुतुकम् । (54) कहं गअणवाडिआए फुल्लाइं कुसुमाइं व्व दीसंदि ।

रामः । समन्तादवलोक्य । कथमपरिच्छेदादृग्विभागमिव सम्प्रति जगत् । यतः

(55) संस्तूयन्ते विप्रकर्षात् भौमा नोपाधयः स्फुटम् ।
आन्तरीक्षाः पुनरमी सर्वतः सदृशा इव ॥ २२ ॥

त्रयाणां वेदानां सारः सूर्यः प्रत्यासन्नः सन्निहितः । कापोतकेन अञ्जलिं बद्ध्वा ।

(53) अहो कथं दिनेऽपि तारकाचक्रमिवैतद्दृश्यते । तारकाचक्रं नक्षत्रसमूहः । "ज्योतींषि वर्त्तयति चक्रविभक्तरश्मिः" इति शाकुन्तलम् ।

(54) कथं गगनवाटिकायाः फुल्लानि कुसुमानीव दृश्यन्ते । वाटिका उपवनम् ।

(55) विप्रकर्षात् दूरत्वात् भौमाः पार्थिवाः उपाधयः विशेषाः स्फुटं न संस्तूयन्ते परिचीयन्ते ।

रूपी। (56) देव! भ्रातुः सौहार्देन विधेयीकृतो यदृच्छया दिगन्तेषु विचरन्नभ्युपपन्नवानस्मि। तथाहि,

उदयास्ताचलावेतौ यत्क्रोडे बाल्यवार्धके।
विश्रम्याचन्द्रसूर्याभ्यामतीयेते विनिर्भयम्॥२३॥

अवधत्तामितो देवः।

कैलासाञ्जनशैलावेतौ तुल्योन्नतत्वपरिणाहौ।
चन्दनमृगमदलेपं गमितौ क्षौण्या नु वक्षोजौ॥२४॥

इतश्चायं काञ्चनाचलः। परतश्चायमभ्रङ्कषशिरः शिखरी गन्धमादनः। ततः परस्मादगम्या मादृशां भूमयः।

रामः। परितो विलोक्य ससंभ्रमाद्भुतम्। कथमेकपद एव सर्वमहो चक्षुर्गोचरः। परिच्छेदा च सर्गस्थितिः।

---

(56) अभ्युपपन्नवानस्मि संविजानामि। एतौ उदयास्ताचलौ ययोः क्रोडे चन्द्रसूर्याभ्यां विश्रम्भात् दैनिकभ्रमणजातविश्रावात् बाल्यवार्धके उदयनास्तमयने विनिर्भयं अतीयेते अतिक्रम्येते। तुल्योन्नतत्वपरिणाहौ समानोच्छ्रितविस्तृतौ। क्षौण्याः पृथिव्याः वक्षोजौ स्तनौ नु चन्दनमृगमदलेपं गमितौ चन्दनकस्तूरिलिप्तौ। अञ्जनशैलः नीलः। "नीलः श्वेतश्च शृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्वताः" इति वि॰ २. २. १०.। कैलासस्य धवलत्वं प्रसिद्धम्। यथोक्तं मेघदूते "शृङ्गोच्छ्रायैः कुमुदविशदैर्यो वितत्य स्थितः खम्।" अत एव प्रथमस्य मृगनाभिलिप्तत्वं द्वितीयस्य च श्वेतचन्दनाक्ततेत्युत्प्रेक्षासंशयः। काञ्चनाचलः मेरुः ऋषभो वा। यथोक्तं रा॰ ६. ५१. अ॰ "ततः काञ्चनमत्युग्रम् ऋषभं नाम पर्वतम्। कैलासशिखरं चैव द्रक्ष्यस्यद्भुतविक्रम॥" इति।

सीता । (57) अम्मो एदं किं वि अदिट्ठपुव्वं असारिसं जेव्व दीसइ ण मानुसो णावि पसू ।

रामः । देवि ! अश्वमुखं किन्नरमिथुनमेतत् प्रायेणैतासु भूमिष्वेवंविधानामेव भूयसां प्रचारः ।

विभी । कथं सम्मुखमेवाभ्येति प्रायेणालकेश्वरादेशधारिणानेन भवितव्यम् ।

नेपथ्ये । (58) देव दिनकरकुलमणे रामभद्र भवन्तमेकपिङ्गाचलेश्वरनिदेशादुपश्लोकयितुं साकेतं प्रस्थितयोरावयोः सुकृतपरिणामादन्तराल एव चक्षुर्विषयोऽसि । तन्निदेशपारतन्त्र्यमपि भूयसे गुणाय यत् पुराणस्यैव पुंसोऽभिव्यक्तिपर्यायनिष्ठं महः साक्षात्क्रियते । इति प्रदक्षिणीकृत्याभिवन्देते ।

[सर्वे निरूपयन्ति ।

पुनर्नेपथ्ये किन्नरः । (59) आपन्नवत्सलजगज्जनतैकबन्धो

विद्वन्मरालकमलाकर रामचन्द्र ।

---

(57) अहो ! एतत् किमप्यदृष्टपूर्वमसादृशमेव दृश्यते न मानुषो नाऽपि पशुः ।

(58) एकपिङ्गाचलेश्वरः कुबेरः । यदुक्तं तेन "तत्र देवो मया दृष्ट उमया सहितः प्रभुः । सव्यं चक्षुर्मया दैवात् तत्र देव्यां निपातितम् ॥ देव्या दिव्यप्रभावेण दग्धं सव्यं ममेक्षणम् । रेणुध्वस्तमिव ज्योतिः पिङ्गलत्वमुपागतम् ॥" इति रा०. ७. १३. २२–२४. । उपश्लोकयितुं स्तोतुम् । पुराणस्य पुंसः विष्णोः अभिव्यक्तिपर्यायनिष्ठं प्रसिद्धत्र्यक्षरसंज्ञं दृश्यमिति भावः महः तेजः ।

(59) आपन्नवत्सल दीनप्रिय जगज्जनतैकबन्धो भूततारक विद्वन्म-

जन्मादिकर्मविधुरैः सुमनश्चकोरै-

राचम्यतां तव यशः शरदां सहस्रम् ॥ २५ ॥

तत्रैव शिखरी । (60) यावत् फणीन्द्रशिरसि क्षितिचक्रमेतत्

यावत् पुनर्ग्रहगणैः शबलं विहायः ।

वैदेहि तावदमलो भुवनेषु पुण्यः

श्लोकः प्रशस्तचरितैरुपगीयतां ते ॥ २६ ॥

[दम्पती मन्दाक्षं नाटयतः ।

इतरे । प्रियं नः प्रियम् ।

रामः । लङ्केश्वर चिरसङ्गरणादत्र नानुरोधं तर्कये । तदहमितो मध्यमलोकसान्निध्येन गन्तुम् ।

विभी । देव !

(61) एते ते सुरसिन्धुधौतदृषदः कर्पूरखण्डोज्ज्वलाः

पादा जर्जरभूर्जवल्कलभृतो गौरीगुरोः पावनाः ।

राजकमलाकर पण्डितहंसजलाशय । यथा हंसा जलाशय आसक्ता-स्तद्वत्पण्डिता अपि त्वयीति भावः । जन्मादिकर्मविधुरैः जन्मादिकर्मभिः विमुखैः । सुमनोभिः महात्मभिः एव चकोरैः तव यशः शरदां सहस्रं वर्षसहस्रम् आचम्यतां पीयताम् ।

(60) यावत् एतत् क्षितिचक्रं भूमण्डलं फणीन्द्रशिरसि अनन्त-मूर्ध्नि तिष्ठेदिति शेषः । "स बिभ्रच्छेखरीभूतमशेषं क्षितिमण्डलम् । आस्ते पातालमूलस्थः शेषोऽशेषसुरार्चितः ॥" इति वि॰. २. ५. २०. । पुनः यावत् विहायः नभः ग्रहगणैः शबलं कर्बुरम् । हे वैदेहि तावत् ते अमलः पुण्यः श्लोकः यशः प्रशस्तचरितैः महात्मभिः उपगीयताम् ।

(61) सुरसिन्धुधौतदृषदः गङ्गाप्रतिहतोपलाः गौरीगुरोः हिमवतः पावनाः पादाः । यत्र येषु तत्त्वालोकनिरस्तमोहतमसां ग्रामालोक-

तत्त्वालोकनिरस्तमोहतमसामध्यात्मविद्याजुषां
यत्र ब्रह्मविदां निसर्गमधुरं जागर्त्ति सौम्यं महः ॥ २७॥

लक्ष्म। आर्य्ये ! कथमिते भुवां परिसराः संस्तुतपूर्वान्य-
विषयग्राहित्वं न चमन्ते चक्षुषोः ?

रामः। (62) निरूप्य सबहुमानावेगम्। वत्स ! ता एता गुरूणां कौशिकपादानां सञ्चरणेन पवित्रितपर्य्यन्तास्तपोवनभूमयः। यत्र तु तत्रभवता याज्ञवल्क्यान्तेवासिना द्वितीयेन विदेहाधिपतिना सह तत्संलापामृतप्रमोदमनुभवतां गुरूणां लालनीयाभ्यामावाभ्यां बाल्योचितमुल्ललितम्।

सीता। स्वगतम्। (63) कहं कणिट्ठतादो त्ति सुणीअदि।

[इति परितः सस्पृहमालोकयते।

रामः। लङ्केश्वर नोचितमिदानीं गुरुचरणपङ्कजपवित्रितेषु परिसरेषु विमानाधिरोहणम्।

नेपथ्ये। भो भोः रामलक्ष्मणौ ! स भगवान् कुशध्वजान्तेवासी वां समाज्ञापयति।

उभौ। विमानाधिदेवतामिङ्गितेन स्तम्भाय नियुज्य। अवहितौ स्वः।

निर्धूतमोहान्धकाराणाम् अध्यात्मविद्याजुषां ब्रह्मपरमब्रह्मतत्त्वानां ब्रह्मविदां वेदविदां निसर्गेण स्वभावतः मधुरं सौम्यं प्रियं महः तेजः जागर्त्ति। अत्र ते तपस्यां कुर्व्वन्तीति भावः।

(62) द्वितीयेन विदेहाधिपतिना कुशध्वजेन।

(63) कथं कनिष्ठतात इति श्रूयते।

पुनर्नेपथ्ये । (64) पुरीं यथा स्थितौ यातं, विलम्बेथां च मान्तरा ।
अरुन्धतीसहचरं ज्योतिर्वां संप्रतीक्षते ॥ २८ ॥

अहमपि तृतीयकालक्रियानुसन्धानपरवान् मुहूर्त्तद्वयेनागत एव ।

उभौ । यथाज्ञापयन्ति गुरवः । [पुनर्विमानं प्रतिष्ठेते ।

रामः । (65) अहो ! महात्मानोऽपि वात्सल्यपरतन्त्राः यदस्मिन्ना तपःस्वाध्याययोर्लवशो विभक्ते समये तत्राप्यागमनमनुरुध्यन्ते । अथवा युक्तमेवैतत् । यतः करुणापारतन्त्र्येण मृदुस्वभावास्ते तपोवनतरुषु तरुषु च किं मनुष्येषु । विशेषतस्तु

राज्ञां मार्तण्डवंश्यानां गृहे नौ जन्म केवलम् ।
आम्नायस्नानमुख्यस्तु संस्कारोऽस्मात्महात्मनः ॥ २९ ॥

विभी । विलोक्य । (66) किमिदमकाण्ड एव नीहारजालैरिव चमारजोभिराच्छादयन्ते ककुभः ?

[सर्वे सविस्मयं पश्यन्ति ।

---

(64) यथा स्थितौ पुरीम् अयोध्यां यातं गच्छतम् । अन्तरा पथि मा विलम्बेथाम् । अरुन्धतीसहचरं ज्योतिः अरुन्धतीसखो वशिष्ठो वां प्रतीक्षते । तृतीयकालक्रियानुसन्धानपरवान् मध्याह्नकृत्यानुष्ठानासक्तः ।

(65) स्वाध्यायः वेदाध्ययनम् ।

(66) चमारजोभिः पार्थिवधूलिभिः । ककुभः दिशः ।

रामः । (67) सवितर्कम् । मन्ये प्राभञ्जनेरस्मत्प्रवृत्तिमुपलभ्य मां प्रत्युद्यातोऽद्य ससैन्यो भरतः ।

प्रविश्य हनूमान् । सपादपङ्कजस्पर्शं प्रणम्य । देव !

(68) स्थितो ध्यायन्नन्तः किमपि चरितं स्वेन भवत-
श्चिराद्वार्त्तामेनामथ मदुपलभ्य प्रचलितः ।
जटी चीरी रामेत्यमृतविभवन्नाम रसयन्
मुहुर्हर्षोद्भ्रान्तप्रकृतिसहितोऽभ्येति भरतः ॥ २० ॥

रामः । सोल्लासम् । अहो ! चिरायायुष्मत्सौहार्दमुपलभामह इति सर्वानन्दानामुपरि वर्त्तामहे ।

लक्ष्म । सौत्सुक्यम् । सखे मारुते ! कुत्रार्य्यः ।

हनू । य एते सैन्यस्य पुरतः पञ्चषास्तन्मध्ये पुरःसरः सानुजः स महात्मा भरतः ।

[सर्व्वाश्च निर्व्वर्णयन्ति ।

---

(67) प्राभञ्जनेः हनुमतः । अस्मत्प्रवृत्तिम् अस्मदागमनवार्त्ताम् । प्रत्युद्याति सभाजनाय अभ्यागच्छति ।

(68) अन्तः मनसि किमपि अपूर्वं देवस्य चरितं ध्यायन् स्थितः । अथ चिरात् मत् मत्तः भवतः एनाम् आगमनविषयां वार्त्ताम् उपलभ्य प्राप्य स्वेन आत्मनैव प्रचलितः । जटी जटावान् चीरी वल्कलभृत् राम इति अमृतविभवं सुधामयं नाम रसयन् आस्वादयन् मुहुर्हर्षं निर्भरप्रजाभिः सह भरतः अभ्येति ।

सीता । निरूप्य । (69) कहं अखारिसो जेव्व दीसइ ।

विभी । हंहो विमानराज चिराय बन्धुजनदर्शनालिङ्गन-संभावनादिना मिथोऽङ्गप्रमोदमनुभवन्त्वेते महानुभावाः । तत् क्षणं विरम ।

[सर्वे विमानावतरणं नाटयन्ति ।

ततः प्रविशतः कतिपयप्रधानपुरुषपरिवृतौ भरतशत्रुघ्नौ ।

रामः । ससम्भ्रमं पादपतितं भरतमुत्थाप्य । एह्येहि वत्स !

(70) अनुभावयति ब्रह्मानन्दसाक्षात्क्रियामिव ।
स्पर्शस्तेऽद्य वराम्भोजप्रस्फुरन्नालकर्कशः ॥ ३१ ॥

[इति निर्भरमालिङ्ग्य विसृजति ।

[लक्ष्मणः सपादपतनं भरतमालिङ्गति ।

[शत्रुघ्नः रामलक्ष्मणावभिवादयते ।

उभौ । कुलस्थितिमनुवर्तस्व ।

[भरतशत्रुघ्नौ दण्डवत् सीतां प्रणमतः ।

सीता । (71) कुमारा जेट्ठाणं भादुआणं अभिमदा होह ।

---

(69) कथमन्यादृश एव दृश्यते ।

(70) वरस्य श्रेष्ठस्य अम्भोजस्य कमलस्य प्रस्फुरन् विकसन् नालो दण्ड इव कर्कशः तव स्पर्शः आलिङ्गनं ब्रह्मानन्दसाक्षात्क्रियाम् आनन्दमयेश्वरदर्शनम् इव अनुभावयति उपलम्भयति मामिति शेषः ।

(71) कुमारौ ज्येष्ठयोर्भ्रात्रोरभिमतौ भवतम् ।

राम: । वत्सौ भरतशत्रुघ्नौ !

अस्माकं व्यसनाम्भोधावयं पोतत्वमागतः ।

कपीन्द्रोऽयं च लङ्केन्द्रो मित्रं धर्म्महिते रतः ॥ ३२ ॥

तत् परिष्वजतम् ।

[इति सुग्रीवविभीषणौ दर्शयति ।

[भरतशत्रुघ्नौ तौ परिष्वज्य यथोचितमुपचरतः ।

भर । आर्य्य ! कुलगुरुर्नो भगवान् मैत्रावरुणिः सिंहासनगृहे सम्पादितसकलाभिषेकसम्भारो भवन्तं प्रतीक्षते । यथाज्ञापयत्यार्य्यः ।

रामः । स्वगतम् । कौशिकपादाः प्रतीक्षणीयाः स च भगवान् मैत्रावरुणिरेवमाज्ञापयति । भवतु समयोचितं प्रतिकरिष्यते । प्रकाशम् । यथाज्ञापयति कुलगुरुः ।

[सर्वे परिक्रामन्ति ।

ततः प्रविशति वशिष्ठो दशरथकलत्रैरुपचर्यमाणा अरुन्धती च ।

वशि । स्वगतम् ।

(72) क्षमायाः स क्षेत्रं गुणमणिगणानामपि खनिः

प्रपन्नानां मूर्त्तः सुकृतपरिपाको जनिमताम् ।

---

(72) स क्षमायाः क्षेत्रं भाजनम् । गुणा एव मणयः तेषां मणीनां समूहानाम् अपि खनिः आकरः । प्रपन्नानाम् आर्तानां जनिमतां प्राणिनां मूर्त्तः मूर्तिमान् सुकृतस्य परिपाकः परिणामः । कृपा-

कृपारामो रामो वहिरिह दृशोपास्यत इति
प्रमोदाद्दे तस्याप्युपरि परिवर्त्तामह इमे ॥ ३१ ॥

भवतु तथापि लोकयात्रानुवर्तनीया। प्रकाशम्। वध्वौ कौशल्यासुमित्रे।

उभे। (73) आणवेदु कुलगुरू।

वसि। दिष्ट्यायतप्रतिनिवृत्तवत्से स्तः।

उभे। (73) तुम्हाणं आसिसाणं पहावो।

अरु। कैकेयीं विलोक्य। वत्से कैकेयि! किमेवमतिदुर्मनायसे।

कैकेयी। (74) अम्ब! मह मन्दभाइणीए अधसदाए सअलो वि लोओ एव्वं कोलीणं भणदि। जं वच्छाणं पवासजणणी मज्झमजणणी मन्थरामुहे आसि। ता कहं वच्छाणं मए मुहं पेक्खिदव्वं।

अरु। वत्से! अलं वृथा कौलीनशङ्कया। आर्यमिश्रैरयमर्थस्तद्देवान्तरेण चक्षुषा साक्षात्कृतः।

रामः दयानिधिः रामः इह वहिः वाह्यतः दृशा चक्षुषा उपास्यते इति हेतोः प्रमोदात् हर्षात् इमे वयं तस्यापि उपरि परिवर्त्तामहे निरतिशयानन्दमनुभवाम इति भावः।

(73) आज्ञापयतु कुलगुरुः। युष्माकमाशिषां प्रभावः।

(74) अम्ब, मम मन्दभागिन्या अधन्यतया सकलोऽपि लोक एवं कौलीनं भणति—यत् वत्सयोः प्रवासजननी मध्यमजननी मन्थरामुख आसीत्। तत् कथं वत्सयोर्मया मुखं प्रेक्षितव्यम्। मन्थरामुखे प्रवासजनन्यासीत् मन्थरामुखेन प्रवासं कारयामास।

सर्वाः। (75) कहं विअ।

अरु। मन्थरारूपधारिण्या शूर्पणखया माल्यवद्वचना-देतद्विहितमिति।

सर्वाः। (76) अहो ! रक्खसाणं दुट्ठताभिओओ जो इह ट्ठिदं अबलाजणं वि बाधेदि।

वसि। हुं मङ्गलसमयेऽलमलं यत्किञ्चिद्दुःखकैः का पुनरद्यापि राक्षसाभियोगवार्त्ता।

रामः। वसिष्ठं विलोक्य सोल्लासम्। स एष भगवान् मैत्रावरुणिः।

यद्दर्शनात् किमप्येवं द्रवीभवति मे मनः।
(77) राकासुधाकरालोकादिन्दुकान्तोपलो यथा॥ ३४॥

लक्ष्मणं प्रति। वत्स इत इतः।

उभौ। उपसृत्य। भगवन् कुलगुरो ! रामलक्ष्मणावभि-वादयेते।

वसि। चक्षुषां स्वस्वसमये संस्कारस्त्वं समाप्नुताम्।
वत्सौ नयेन धर्मेण ज्ञानेन च पुरस्कृतम्॥ ३५॥

[उभावरुन्धतीमभिवन्देते।

---

(75) कथमिव।

(76) अहो राक्षसानां दुष्टताभियोगो य इह स्थितमबलाजन-मपि बाधते।

(77) राकासुधाकरालोकात् पूर्णचन्द्रालोकात् इन्दुकान्तोपलः चन्द्र-

अरु । दृष्टैर्युज्येथाम् ।

[उभौ क्रमेण सर्वा मातृरभिवन्देते ।

सर्वाः । तौ निर्भरं परिष्वज्य मूर्द्ध्न्याघ्राय । (78) जं अम्हे चिन्तेमो तं तुम्हाणं होदु ।

[सीता उपसृत्य वशिष्ठं प्रणमति ।

वशि । वत्से ! वीरप्रसविनी भव ।

[सीता अरुन्धतीं प्रणमति ।

अरु । सीतां निर्भरमालिङ्ग्य ।

लोपामुद्रानसूयाहमिति तिस्रस्त्वया सह ।

पतिव्रताश्चतस्रोऽत्र सन्तु जानकि साम्प्रतम् ॥ ३६ ॥

[सीता श्वश्रूरभिवन्दते ।

सर्वाः । (79) जादे कुलपड़िट्ठावअदारअप्पसविणी होहि ।

नेपथ्ये । (80) प्रवर्त्तन्तां पौराः प्रतिसदनमद्योत्सवविधौ

चिरं स्वे स्वे कर्म्मण्यथ समवधत्ताप्यधिकृताः ।

कान्तमणिः द्रवतीति प्राचीनानां धारणा । "द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्तः ।" इति उ०. च० ।

(78) यद्वयं चिन्तयामस्तद्युष्माकं भवतु ।

(79) जाते कुलप्रतिष्ठापकदारकप्रसविनी भव ।

(80) अद्य पौराः नागराः प्रतिसदनं गृहे गृहे उत्सवविधौ रामाभिषेककर्म्मणि प्रवर्त्तन्ताम् । अथ अधिकृताः नियोगिनः स्वे स्वे कर्म्मणि

यथोक्तं सम्भारं पुनरिह विधत्त द्विजवराः
कृशाश्वान्तेवासी कुशिकपतिराज्ञापयति वः ॥ ३७ ॥

वसि । आकर्ण्य । अहोऽयं भाग्यमहिमा वत्सस्य यद् भगवान् कौशिकः स्वयं सिंहासने समभिषेक्तुं संप्राप्तः ।

इतरे । प्रियं नः प्रियम् ।

ततः प्रविशति ऋषिभ्यो विश्वामित्रः ।

विश्वा ।

(81) सत्रप्रत्यूहशान्त्यै दशरथकरतः कर्षतेनं मया यद्
यत् स्वान्ते संनिकृष्टं तदनुगुणविधौ यच्च वैयग्रमासीत् ।
तद्दैवस्यानुगुण्यात् प्रयतनविभवैश्चाद्य राज्येऽभिषिच्य
श्रीरामं निष्टितानां फलितमिति मुहुः संप्रमोदामहे नः ॥३८॥

[इति परिक्रामति ।

वसि । स एष कौशिकः ।

यस्य प्राकृतिकं तेजो ब्राह्मं यस्य विशिष्यते ।
लोकोत्तरचमत्कारनिधेस्तस्याद्भुतं न किम् ॥ ३९ ॥

[वशिष्ठविश्वामित्रावुपसृत्यान्योन्यमुपचरतः ।

चिरं समवधत्त आद्रियध्वम् । पुनः द्विजवराः इह यथोक्तं यथानिर्दिष्टं सम्भारं विधत्त कुरुत । कृशाश्वशिष्यः कौशिको विश्वामित्रो व आज्ञापयति ।

(81) सत्रप्रत्यूहशान्त्यै यज्ञविघ्नप्रशमनाय दशरथहस्तात् एनं कर्षता समाकर्षं नयता मया यत् यत् स्वान्ते मनसि संनिकृष्टं विचारितं तदनुगुणविधौ तत्तदनुकूलयितुं यत् वैयग्र्यं व्यग्रता च आसीत् तत्तत्

विश्वा। भगवन्मैत्रावरुणे ! किमद्यापि प्रतीक्ष्यते।

वशि। यथोचितमाद्रियताम्।

विश्वा। दिव्यर्षिगणमुद्दिश्य। निर्वर्त्यतां रामभद्रस्याभिषेकः।

[इतरे यथोचितमाचरन्ति।

[नेपथ्ये दुन्दुभिध्वनिः।

[सर्वे सविस्मयं पुष्पवृष्टिं रूपयन्ति।

वशि। कथं सलोकपालो भगवान् पाकशासनो रामभद्र-स्याभिषेकमनुमोदते।

कृताभिषेकमङ्गलो रामः। वशिष्ठविश्वामित्रावुपसृत्य। गुरू अभिवादये।

उभौ। रामभद्र गुणाराम त्वाद्दभिस्त्वं पुरस्कृतः।
इक्ष्वाकुमुख्यैर्भूपालैश्चिरमूढां धुरं वह ॥ ४० ॥

इतरे। तथास्तु। [इत्यनुमोदन्ते।

विश्वा। वत्स रामभद्र !

रामः। आज्ञापयन्तु गुरवः।

विश्वा। (82) विसृज्येतावनुभूतोत्सवप्रमोदौ सुग्रीवविभीषणौ। पुष्पकं च संकल्पसमयसुलभं राजराजमेवाश्रयताम्।

दैवस्यानुगुण्यात् अनुकूलदैवात् निर्वृतानां निश्चिन्तानां फलितं फल-मिति प्रयतनविभवैः समाहृतसम्भारैः अद्य श्रीरामं राज्ये अभिषिच्य कृतः अयत्नात् नः स्वेनैव सम्प्रमोदामहे आनन्दिताः।

(82) सङ्कल्पसमये सुलभं पुष्पकञ्च राजराजं कुबेरम् उपतिष्ठ-

[रामः तथा करोति ।

विश्वा । वत्स रामभद्र !

(83) निर्व्यूढं गुरुशासनं गुरुतरं, धर्म्मोऽपि संरक्षितो
रक्षःसंहरणाच्चिकित्सितमनोरोगा त्रिलोकी कृता ।
सिद्धार्थाश्च सुराः, सहानुजसुहृद्दारेण राज्यं पुन-
र्लब्धं, किं करणीयमेतदधिकं श्रेयस्तदप्युच्यताम् ॥ ४१ ॥

रामः । इतोऽधिकमपि श्रेयोऽस्ति । तथापीदमस्तु भगवत्पादप्रसादात् ।

(84) क्ष्मापालाः क्षीणतन्द्राः क्षितिवलयमिदं पान्तु ते कालवर्षा
वार्वाहाः सन्तु, राष्ट्रं पुनरखिलमपास्तेति सम्यक्प्रशस्यम् ।

ताम् । "अब्रवीच्च तदा रामस्तद्विमानं मनोजवम् । गच्छ वैश्रवणं देवमहमाज्ञापयामि ते ॥" इति रा॰, ६. १११. ५६. ।

(83) गुरुतरं कर्कशं गुरोः पितुः शासनम् आज्ञा विर्व्यूढं प्रतिपालितम् । रक्षःसंहरणात् राक्षसवधेन त्रिलोकी चिकित्सितमनोरोगा कृता त्रिभुवनस्य कण्टकः शोधितः । एतदधिकं किं श्रेयः भद्रं करणीयं तदपि उच्यताम् ।

(84) क्ष्मापालाः राजानः क्षीणतन्द्राः अतन्द्रिताः इदं क्षितिवलयं भूमण्डलं पान्तु अवन्तु । ते वार्वाहाः मेघाः काले वर्षन्तीति कालवर्षाः सन्तु । कामवर्षा इति त्रिथेनम्टत्पीतः पाठः । पुनः अखिलं सर्वं राष्ट्रं राज्यम् अपास्ताः विगताः ईतयः अनावृष्ट्याद्युपद्रवाः यस्मात् तत् यथा सम्यक्प्रशस्यं भवतु । लोके कवयः नित्यप्रमोदं सदानन्दकरम्

प्रमोदं विदधतु कवयः श्लोकमात्रप्रसादं
ऽपि भूम्ना परकृतिषु मुदं संप्रधार्यं प्रयान्तु ॥४२॥

। एवमस्तु ।

[निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति सप्तमोऽङ्कः ।

समाप्तमिदं महावीरचरितं नाम नाटकम् ।

प्रमोदं सश्लाघ्यपदं श्लोकं विदधतु । संख्यावन्तः पण्डिता अपि
येषां कृतिषु प्रबन्धेषु भूम्ना सातिशयं मुदं हर्षं सम्प्रधार्य प्रयान्तु ।

आसीन्मे दयितो भ्राता जानकीरामविश्रुतः ।
पित्रोः प्रियतरः पुत्रः प्राग्ज्योतिषपुरनन्दनः ॥
अङ्के यश्चै पुरावृत्ते सम्यग्विस्तीर्णबोधनः ।
स्वदेशस्य हिते कार्ये सदा प्रवणमानसः ॥
विंशस्यास्य शताब्दस्य वर्षे सप्तदशोन्मिते ।
इच्छया जगतः कर्तुरनभिप्रेयतर्क्यया ॥
अविशोध्य समारब्धमैतिहासिकपुस्तकम् ।
यो यौवनं समासाद्य जगाम त्रिदशालयम् ॥
तदीयस्मरणायैव व्याख्या तन्नामसंज्ञिता ।
पदवाक्यप्रमाणस्य तत्त्वज्ञस्य कृतेः कृता ॥
चतुस्त्रिंशत्तमे वर्षे शताब्दे पूर्वभाषिते ।
आश्विने द्वादशे दिने पञ्चम्यां गुरुवासरे ॥
समाप्तिमगमदेषा, स्त्रीमीशं करुणामयम् ।
विदुषः प्रार्थये चैतत् दोषः सर्वत्र क्षम्यताम् ॥

—०००—

अतिरिक्ताष्टीका:।

१. ४. महाकालस्य वनमपि प्रसिद्धम्। यथोक्तं स्क पुण्यतमं देवि महाकालवनं शुभम्। यत्रास्ते श्रीमहाकालः प शुनाशनः॥” इति।

१. ७. पञ्चाग्नीनां विवरणं विस्तरेणोक्तं वृद्धगौतमसंहितायां यथा “गृहाणान्तु पतित्वाद्धि गार्हपत्य इति श्रुतः। यजमा यस्मात्तु दक्षिणान्तु गतिं नयेत्। दक्षिणाग्निं तदाहुस्ते दक्षिणात्वं द्विजाः॥ आभिमुख्येन होमस्तु यस्माद्यस्तेषु वर्तते। तेनास्याहवनीयत्वं गतो वह्निर्महाद्युतिः॥ आवसथ्यन्तु ये चाग्निं पचनाग्निं प्रचक्षते। तेषां सभागतो वह्निः सभ्य इत्यभिधीयते॥... जुहुयाद्गार्हपत्यं यो भुवं जयति स द्विजः। जुहुयाद्दक्षिणाग्निं यः स जयत्यन्तरीक्षकम्॥ पृथिवीमन्तरीक्षं वा दिवमृक्षगणैः सह। जयत्याहवनीयं यो जुहुयाद्भक्तिमान् द्विजः॥ यस्त्वावसथ्ये जुहुयात्कुलाग्निं विधिवद्द्विजः। स च सप्तर्षिलोकेषु सपत्नीकः प्रमोदते॥ यश्चाप्युपास्ते सभ्यं वा विधिवत् प्रयतात्मवान्। स जयेद्वा यमसभां...” तत्रैवोक्तम् “यस्मादग्रे स भूतानां सर्वेषां निर्मितो मया। तस्मादग्नीत्यभिहितं पुराणज्ञैर्महर्षिभिः॥” इति।

१. ८. “चतुर्भेदः परिव्राट् स्यात् कुटीचरबहूदकौ। हंसाः परमहंसाश्च वर्ण्यन्ते ते पृथक् पृथक्॥ ... एकदण्डधरा हंसाः शिखोपवीतधारिणः। मर्षयन्तो व्रतैर्देहमात्मध्याने सदा रताः॥ एकदण्डधरा मुण्डाः कन्थाकौपीनवाससः। अव्यक्तलिङ्गिनोऽव्यक्ताः सर्वदैव च मौनिनः॥ ... ये ते परमहंसा वै नैष्ठिका ब्रह्मभिक्षवः॥” इति वृद्धपराशरसंहिता।

१. २५. एष एव क्षत्रियब्रह्मचारी वेषः। यथोक्तं गौतमेन। ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यब्रह्मचारिणां यथाक्रमेण मौञ्जीमौर्वीसौत्र्यो मेखलाः, शाणरक्तवस्त्राजिनानि वासांसि, वार्क्षमाञ्जिष्ठहारिद्राण्यधोवासांसि, बैल्वपैप्पलपैलवा दण्डाः। एतन्मनुनाऽपि वर्णितम्। २. ४१—४५.।

२. १२. "पुराणं ब्राह्मण इदं वचनं समुपस्थितम्। मानुषेभ्यो रुजानेर्हि भयमित्येव तत्तथा॥" इति रा०. ६. २७. ६.।

---

१. २५. "न केनचिदाश्रमाभ्यर्णभूमिरतिक्रमितव्येति" उ०. च०. ४.।

१. ५६. "अमृतवर्तिरिव चक्षुषोरतिशयानन्दमुत्पादयन्ती" मा०. मा०. १.।

१. ८६. "आर्ये एष सर्वास्त्रसंहाररहस्यवेदी" बा०. रा०. ७.।

१. १११. "एह्येहि वत्स रघुनन्दन रामचन्द्र चुम्बामि तेऽद्य वदनम्..." बा०. रा०. १०. ६५.।

२. ७१. "वीराणां समयो हि दारुणरसः स्नेहक्रमं बाधते" उ०. च०. ५. १९.।

क्षत्रियब्रह्मचारिणां पञ्चशिखत्वं शास्त्रसम्मतम्। यथोक्तं बौधायनेन "एकशिखस्त्रिशिखः पञ्चशिखो वा"

२. ८८. "विदग्धैर्निग्राह्यो न पुनरविदग्धैरतिशयः" उ०. च०. ४. २०.।

२. ११२. "प्राकम्पहाररुचिरेण रावणिः" बा०. रा०. ७. ८६.।

४. ७. "भिद्येत किं सहृत्तमीदृशस्य निर्माणस्य।" उ०. च०. ४.।

५. २४. "अस्यैवासौ महति शिखरे गृध्रराजस्य वासः" इत्यु०. २. २५ श्लोकस्य प्रस्रवणो जटायुषो निवासभूमिरिति लभ्यते।

५. २५. "मेघमालेव यश्चायमारादपि विभाव्यते। गिरिः प्रस्रव
सोऽयं यत्र गोदावरी नदी॥" उ०. च०. २. २४.। "गो
वर्याः पयसि विततश्यामलानोकहश्रीः ... यत्र रम्
वनान्तः॥" उ०. च०. २. २५.।

५. ७२. "वानीरप्रसवैर्निकुञ्जसरितामासक्तवासं पयः" मा०.मा०. ९. १४.

५. ८८. अन्यत्रापि कविना गर्जनार्थे गुञ्जदिति प्रयुक्तम्। यथा आगु
ञ्जद्गिरिकुञ्जकुञ्जरघटाविस्तीर्णकर्णज्वर-" उ०. च०.५. ६.।

६. ४२. "तर्हि लङ्घितो गोष्पदवत् समुद्रः" बा०. रा०. ७.।

७. ७०. "कठिनकमलगब्भपक्खलो सरीरप्फसो" उ०. च०. ४.।

LIBRARY

SANSKRIT-ENGLISH GLOSSARY

OF

DIFFICULT TERMS.

[*N. B.*—the Roman numerls refer to the numbers of Acts ; the Arabic to the numbers of notes.]

2. स्वस्थः (स्था, स्थं) : self-standing, self-existent.
4. कालप्रियनाथः : dear lord of time ; Siva.
5. प्रत्याधारं : in every character.
6. वश्यवाच् (mfn.) : having command of language ; eloquent ; fluent.

I. 11. मुनिवरा : great sage.
I. 21. दिव्यमुनिः : devine sage.
" " नाथितः (ता, तं) : blessed.
I. 28. अभ्युद्यातः (ता, तं) : come out to meet, to receive.
I. 29. ब्रह्मपारायणं : the entire Veds.
I. 34. राजन्यदारकः : child of the royal tribe.
I. 48. अरिष्टतातिं : for a train of happiness ; for continuous good fortune.
I. 50 संस्थायः : free conversation.
I. 52. वैकर्त्तनकुमारः : solar prince ; prince of the solar dynasty.
I. 70. द्राक् : instantly ; at once.
" " शकलं : piece ; portion.
I. 71. कलिलः (ला, लं) : mixed ; confused.
I. 72. छर्दितः (ता, तं) : vomited ; belched.
I. 77. स्त्रैणं : effiminacy ; tenderness ; compassion.
I. 80. उत्पातवाताालिः : portentous gale.
I. 86. ओङ्कारः : beginning ; commencement.
I. 92. केतुव्रातस्थगितः (ता, तं) : flooded with assemblage of lights.
I. 96. प्राणप्रवणः (णा, णं) : spirited ; powerful.

I. 98. द्रविणेशः : lord of fortune (Kuvera).

I. 101. आ-यत् : to be dependent.

I. 103. निकायः : collection ; assemblage.

I. 107. उपस्थानदायिन् (f. नी) : giving attendance ; attending appearing.

I. 111. पुष्करं-कं : lotus.

I. 118. प्रतीष्टः (ष्टा, ष्टं) : accepted ; received.

I. 119. वैदेहः : king of Videha ; Janaka.

II. 3. अनुप्लवः : follower ; attendant.

II. 12. तर्कागरः (रा, रं) : inconceivable ; incomprehensible.

II. 24. प्र-पद् : to reach, get to.

II. 27. उत्पातुकामः (मा, मं) : wishing to rise ; seeking advancement.

II. 35. कुलचारिन् (f. णी) : court-goer ; palace-frequenter.

II. 39. परिधारणा : circumspection ; reflection.

II. 41. त्रिः सप्तकृत्वः : thrice seven times.

II. 51. परिस्कन्दः : attendant ; servant.

II. 58. उत्सिक्तः (क्ता, क्तं) : puffed up ; arrogant ; proud .

II. 65. परिसरणं : going round ; meeting.

II. 66. सन्तानं : flow ; diffusion.

II. 69. कुट्टाकः : render ; destroyer.

II. 72. निशुम्भः : injury ; break.

II. 74. आवर्जितः (ता, तं) : bent ; made partial ; gratified

„ „ अन्तेवासिन् (f. नी) : living near ; pupil.

II. 78. खुरली : practice.

II. 79. आभोगः : fulness ; excess.

II. 84. हेरम्बः : Ganesha.

„ „ विशाखः : Kartikeya, the general of the gods.

„ „ विशिखः : arrow.

II. 91. ब्रह्मकोशं : Vedic treasure.

„ „ निर्माणं : essence.

II. 97. कङ्कणधरः : carrying the maraiage string.

II. 98. अमृतं : water.

I. 99. इतिह : traditional,-ly.

I. 102. परेण : afterwards.

I. 103. सञ्जातिथेय: : hospitable.

II. 104. सामन्त: : neighbour; neighbouring king.

II. 105. सनाथ: (था, थं) : having.

III. 1. प्रेयस् (f. सी) : very dear.

III. 2. सं-श्रप् : to kill, slaughter.

III. 6. ऋतम्भराभिधान: (ना, नं) : called 'truth-holding' 'truthful'.

III. 12. सनाभि (mfn.) : cognate; relative.

III. 21. अतिप्रसङ्ग: : imprudence; arrogance.

III. 26. काण्डपृष्ठ: : bow-bearer; apostate.

III. 30. धवित्रं : fan.

" " प्रणीत: (ता, तं) : consecrated.

" " अभिघार: : sprinkling; dropping.

" " तनूनपात् (m.) : fire.

III. 33. गृ : to read.

III. 35. कुल्य: (ल्या, ल्यं) : of *or* descended from a race.

III. 39. अन्त्रभेदनं : splitting up intestines.

III. 40. शात: (ता, तं) : whetted; sharpened.

III. 44. विशकलित: (ता, तं) : cut to pieces.

" " डिण्डीर: : froth.

III. 51. शासितृ (f. त्री) : teacher.

" " निवर्हण: : destroyer.

III. 54. स्फूर्ज् : to flash; light up.

III. 60. विनेतृ (f. त्री) : chastiser; controller.

III. 63. कीलालं : blood.

IV. 7. वैमानिक: : aeronant; god.

IV. 9. कान्तार: : defile; bad road.

" " यज्विन् (f. त्री) : sacrificer.

IV. 14. भिदा : intrigue; sowing dissensions.

IV. 16. हृतजानि: : one whose wife has deen abducted.

IV. 17. हरि: : monkey.

IV. 20. प्रत्यासत्तिः : contiguity ; nearness ; approach.
IV. 21. स्वापव्यसनं : passion for sleep.
" " प्रति-जप् : to counterplot.
" " संरोधनं : confinement ; imprisonment.
IV. 25. भुक्तिः : possession ; enjoyment.
IV. 28. कुलतन्तुः : family thread ; support of a family ; child.
IV. 32. लोकोत्तरः (रा, रं) : superhuman.
IV. 36. परि-या : to go beyond ; transcend.
IV. 37. सनत्कुमारः : son of the eternal (God) ; Vasishtha.
IV. 39. अरिष्टः : enemy ; destroyer.
" " समनीकं : war.
IV. 42. तपत् (mfn.) : ascetic ; devotee.
IV. 44. दुर्योगः : altercation ; quarrel.
IV. 45. नि-सह् : to determine ; put down.
IV. 49. प्रजापालः : protector of people ; ruler ; king.
IV. 55. प्रेद्धं धाम : resplendent light.
IV. 62. प्रत्यग्ज्योतिः : supreme light ; pure knowledge.
IV. 67 शरीरनिर्माणं : form of body ; features.
IV. 69. चीरधरः (रा, रं) : clad in bark.
IV. 73. त्रयी : the three ; the three Veds.
IV. 78. क्षीरकण्ठः : suckling ; child.
IV. 85. तपनीयोपानत् : golden shoe.
IV. 91. प्रातः पवित्रं : morning purifier.
V. 2. कुलायः : nest ; aerie.
V. 3. ककुभ् (f.) : quarter ; direction.
" " संवर्त्तः : contraction.
" " ग्रावोच्चयः : hill ; mount.
V. 4. उल्लोलः : surge ; billow.
" " वैकुण्ठवराहः . heavenly Boar.
V. 8. तपनः : heater ; the sun.
" " प्लोषः : burning ; conflagration.
V. 11. विप्रकर्षः : distance ; length.
V. 20. मृधं : war ; battle.

v. 22. सपत्नः : enemy ; adversary.
v. 23. शिवतातिपरिणतिः : maturity of flow of good ; propiti end.
v. 24. प्रथिमन् (m.) : largeness ; extent.
„ „ क्षेपीयस् : very quick.
v. 25. धनीरुहः : tree.
v. 28. नैतलसद्मन् (m.) : chief of the lower world ; Yama.
v. 29. नैर्ऋतः : goblin ; giant ; fiend.
„ „ तुण्डं : mouth.
„ „ क्रकचं : saw.
„ „ कीकसं : bone.
„ „ कण्डरा : large vein.
v. 34. महाभीषु (mfn.) : brilliant ; resplendent.
v. 37. कदनं : slaughter ; destruction.
v. 33. वाडवः : submarine fire.
v. 45. कूर्चगुच्छं : beard.
v. 52. वज्रकर्षणः : drawer of thunderbolt ; Indra.
v. 53. हेमगिरिः : golden mount ; Sumeru.
v. 55. योजनबाहुः : league-long-armed ; Danukavandha.
v. 56. सौहित्यं : proper union.
„ „ नलकः : long bone.
v. 68. संक्रन्दनः : Indra.
v. 70. वैश्वानरः : fire.
v. 73. धम्मृकृतं : sputtered speech.
„ „ स्त्यानं : thickness ; gravity.
v. 75. ताण्डवं : dance.
„ „ तापिञ्छं : blossom of the xanthocymus pictorious.
v. 77. चामीकरं : gold.
v. 79. प्रसूनं : flower.
v. 80. रघुध्वजः : Banner of the Raghus ; Rama.
„ „ ग्रहः : pertinacity.
v. 82. चारकः : spy ; secret emissary.
v. 85. वैतृष्ण्यं : satiety ; satisfaction.

v. 86. आग्रहः : pertinacity ; obstinacy.
v. 88. सांक्रन्दनिः : son of Indra ; Bali.
v. 90. करङ्कं : skull.
v. 91. महार्घः (र्घा, र्घं) : valuable ; covetable.
v. 93. सर्वंकषः विपाकः : all-grinding fate.
v. 95. विवर्तः : freak ; caprice.
v. 96. प्रहाणं : quitting ; going out.
v. 107. उपस्थानं : standing by ; looking after.
" " युक्तं – युक्तिः : inference ; deduction.
vi. 7. रौक्मालयः : golden edifice.
vi. 10. प्रवृत्तिः : news, tidings.
vi. 16. अभ्रंकषः (षा, षं) : cloud-grinding ; sky-touching.
" " प्रतीच्यः (च्या, च्यं) : venerable ; great.
vi. 21. पापधिषणा : wicked thought.
" " घस्रार्चिः : day-light.
vi. 22. अशोकवनिका : garden of joy.
vi. 21. कदम्बकं : assemblage ; collection.
" " डम्बरं : show ; beauty.
vi. 29. मृधभूः : battle-field.
" " प्रातिभट्यं : state of counter-combatant ; equality in contest.
vi. 32. नक्रचक्रं : circle of crocodiles ; all the crocodiles.
" " पाथोमनुष्यः : water-man, sea-man.
vi. 34. वलीमुखः : monkey.
" " पाथोनाथः : ocean.
vi. 35. भृ : to fill ; fill up.
vi. 36. प्रत्यग्रक्षतजं : fresh blood.
vi. 38. श्रुतिकविः : Vedic poet ; Brahma.
" " खण्डपरशुः : Siva.
vi. 40. अश्मसारः : iron.
" " पद्या : road.
" " निर्विषाद (mfn.) : innocent.
" " वीवधं : provisions.

vi. 42. कल्लोलः : surge, billow.
vi. 43. कौणपः : corpse-eater.
vi. 47. अवरोधनं : seraglio ; females of the haram.
vi. 48. इषुमुखं : arrow-head.
vi. 53. अस्रपः : blood-drinker ; fiend.
vi. 54. परिबृढः : chief.
„ „ त्रैविष्टपः : god.
„ „ कारा : prison.
vi. 55. संवर्तः : destruction of the world.
„ „ विवर्तः : dancing.
„ „ युयुत्सा : intention of fighting.
vi. 56. अररं : door.
vi. 59. जनिः : birth.
„ „ आधिः : anguish ; anxiety.
vi. 62. हरित् (f.) : quarter.
vi. 63. बन्धुरः (रा, रं) : rugged.
„ „ प्रधनं : battle ; engagement.
„ „ प्रष्ठः (ष्ठा, ष्ठं) : first ; chief.
„ „ निष्णातः (ता, तं) : familiar ; conversant.
„ „ जीवा : bow-string.
vi. 65. अतिसम्प्येयं तुमुलं : they are entering on tumultuous combat.
„ „ विपिनौकस् : monkey.
„ „ सरणिः : road ; path.
vi. 66. कबन्धः : headless body.
„ „ वर्ष्मन् (n.) : body.
„ „ कूटः : heap ; mount.
vi. 67. बुक्का : heart.
„ „ जिघत्सा : desire of eating.
vi. 68. हेतिः : weapon ; arms.
vi. 69. सर्गः : resolution ; determination.
vi. 70. कुलशिखरी : principal mountain.
vi. 72. प्राभवं : strength ; ability.

VI. 72. पञ्चषाः : five or six.
VI. 75. वल् : to cover, enclose.
VI. 80. क्ष्माधरेन्द्रः : great mountain.
VI. 80. प्रतिघः : wrath, rage.
VI. 83. विहगपरिवृढः : chief of birds (Garuda.)
VI. 84. पृतना : army ; forces.
VI. 86. यातुधानः : fiend ; goblin.
VI. 87. प्राभञ्जनिः : son of wind ; Hanumàn.
VI. 91. नासीरचरः : front-fighter ; van-guard.
VI. 92. अन्धतमसं : blinding darkness.
VI. 94. क्ष्वेडा : war-whoof ; battle-cry
VI. 96. आशुगजालं : arrows.
VI. 100. क्षोणी : earth.
VII. 13. निधानं : treasure ; wealth.
VII. 17. वृद्धश्रवस् (m.) : Indra.
VII. 18. कौलीनं : slander.
VII. 24. अस्रं : eye-drop, tear.
VII. 25. कार्तस्वरः (रा, रं) : golden.
VII. 27. वैकर्तनिः : son of sun ; Sugriva.
VII. 29. प्रत्या-हृ : to take back.
VII. 35. वनौकस् (m.) : monkey.
VII. 37. स्फूर्जथुः : thunder.
" " क्षपा : night.
VII. 47. विचिचीषा : desire of searching.
VII. 55. सं-स्तु : to recognise, know.
VII. 58. एकपिङ्गाचलः : Kuvera's mount ; Kailàsha.
VII. 59. मरालः : goose ; swan.
VII. 66. क्ष्मा : earth.
VII. 77. राकासुधाकरः : full moon.
" " इन्दुकान्तोपलः : moon-stone.
VII. 84. ईति : calamity of season.
" " संख्यावत् (m.) : learned man.

CORRECTIONS.

3. 21. यस्य स (यस्य). 6. 6. पुत्रेण (पुत्रण). 14. 7. श्रूयन्त (श्रयन्त). 14. 23. इषुधी (इषधी). 17. 18. प्रियेणोपपदेन (प्रियेणोपदेन). 18. 24. त्युट् (त्यु ट). 22. 6. पुनरियं (पुनरीयं). 22. 20. दशरथात्मजः (दशरात्मजः). 38. 15. इव (इक). 41. 14. भवधी (भवधी). 46. 10. दलितेन्दु (दलितेन्द). 51. 3. क्रन्दन (क्रन्दन). 52. 6. स्तोत्र (स्तोत्र); 17. विषयकः (विषयक); 18. गर्भ (गर्भ). 56. 4. स्वं (स्वं). 57. 7. से (मे). 58. 2. स्वायम्भुवाः (स्वायम्भवाः). 63. 24. षड्वर्गी (षड्वर्गी). 66. 23. स्यात् (चेत्). 70. 7. द्योत्यते (द्योतते); 20. चरितानि (चरितानि). 71. 9. द्योत्यते उद्भास्यते। णिजन्तस्य कर्मणि रूपं (द्योतते उद्भासते). 72. 9. तत्परः (त्परः). 74. 5. कन्दुक (कन्दम); 7. उद्भ्रमन्नासि (उद्भ्रमन्नासि). 75. 15. भवभुग्नस्य (भवगुग्नस्य). 77. 22. वहन् (वहन्); 24. अतिदूर (अगदूर) 80. 6. साहसिष (साहसिषं); 20. साहसिक (साहसिकं). 82. 23. धारणाय (चारणाय). 83. 21. यस्य (यस्यं). 86. 23. पृथिव्यौ (क्षयित्री). 87. 21. कञ्चुकितं (कचकितं). 91. 1. सच्चयः (सच्चःय); 25. याज्ञवल्क्यः (ल। ज्ञयवक्यः). 94. 2. संहृतः (संहृतः); 10. क्रन्दसतन (दसवक्रन). 102. 21. अवि- (अव-). 106. 9. वने (वन). 112. 11. क्षत्रातिरिक्तं (क्षत्रतिरिक्तं); 16. क्षत्रियसैन्यकस्येति भावः after रचितस्य. 113. 6. भार्गव (भार्गवः). 115. 18. किंक्षत्रियः (किं क्षत्रियः). 118. 13. डिण्डीरस्य फेनस्य (फेनस्य डिण्डीरस्य). 119. 11. चतुर्णां (चतूर्णां). 122. 20. मिलिताः after उपहिताः.; 22. अन्त इव द्वाविंशः घोरः परिमरः वधः अस्तु एकविंशतिवारान्तु निहतमेव before चरमिति भावः. 126. 8. कीलाल (कीलास). 128. 4. णिच्छिदं (विच्छिदं); 7. तस्या (तस्यां). 134. 9. संरोधन (सरोधन). 139. 23. उपादानं (उपादान). 140. 20. वाङ्मनसयोः (वाङ्मनसीः). 143. 11. तपसां (तपसां). 151. 13. २ (७). 154. 13. रथे (रथे). 155. 13. काम (बाध). 156. 21. सप्रमादता (प्रमादता). 157.

20. ममाशुग (ममाशुज); शपी (शपा). 64. 8. स्पृ (स्पृ). 171. 17. किल (किम). 177. 16. कथमिव (कथमपि). 178. 14. प्रथिमा (प्रथिमता). 182. 17. व्यश्रितं (व्याश्रितं). 203. 16. निजान् (विजान्). 204. 11. ४९ (४८); 12. सत्य' (सख्यं). 212. 22. मर्यादा (मर्यादां). 214. 9. स्प (स्थ). 215. 19. चत्रधीर्यं (चात्रधीर्यं). 217. 4. याच्ञाक्षरो (याच्ञाक्षरी). 218. 12. २५ (२). 219. 4. कपिपुङ्गवा (कपिपुङ्गवा). 221. 19. मारुतात्मज: (मारुतात्मज:). 222. 19. त्रिविध (त्रिविध). 223. 16. दीक्षा (दीक्षा) 224. 13. चत्रिस्रष्य- (चत्र-स्रष्य-). 228. 9. रामकव्या (रामकव्यां). 229. 3. रिउवकखा (रिउवकखषा). 230. 1. सुग्गौ (सुग्गी). 233. 12. इत्येत्र (इत्येवं). 234. 21. निष्कलसा: (निष्कलमसा:). 235. 1. नेपथ्येऽर्द्धं (नेपथ्येऽर्द्ध); 2. पड़ीहार (पड़ाहार). 244. 17. रा०. ७ (रा० ३.) 252. 7. चित्र' (कित्र). 266. 10. वड्डि (वड्डि). 267. 4. वक्खं (वक्खं). 279. 17. कवन्ध (कावन्ध). 296. 14. निव्यूढं (निव्यूढं). 297. 7. चरितं (चितं).

---

1. 4. rals (rls); 12. divine (devine). 2. 33. marriage (maraige). 3. 29. aeronaut (aeronant); 33. been. (deen).

I. 23. vowel (vowal). IV. 13. Charana (charana). X. 19. been (deen).

LIBRARY